

“Товариші і браття! – починає промовець. – Бачите карту нашої землі. Од Карпат до Дону і од Білгороду до Брянських лісів, до Чорного і Азовського морей, з сходу на захід, з півночі на південь, наша земля займає простори, більші од великих держав Західної Європи. Наші брати, кров з крові, кість з кісті, заселяють північний Кавказ і Кубанські землі. Тут лежить за горами Русь Закарпатська. На нашій землі живе коло 50 мільйонів, з чого 80% припадає на українців, решта 20% – на росіян, поляків, жидів, німців, греків і інших.

Земля наша урожайна, багата в підставові промислові сирівці. В недрах Кривого Рогу, Донеччини, Нікопольської округи – необчислені запаси камінного вугілля найвищих сортів, руд, заліза, марганцю, міді, нікелю, олова, ртуті; маємо розвинену металургію.

Україна оперта в двоє морей, з сплавними і судоходними ріками, має перед собою одкритий світ. Борислав і Дрогобич дадуть нафту. Крим, зв’язаний з Україною господарчо, прилучиться до неї в недалекий час з своїми портами. Світ одкритий! Маємо великі запаси лісів, розбудоване цукровництво. Сітка залізниць покриває Україну в головних господарчих керунках.

Нам не потрібні чужі території, колонії, хвате свого.

Кормимо хлібом половину Європи. Нас сотні літ експлуатовано, окрадано з культури, історії, понижено і неволено.

Настав час, аби наш Великий Народ став дійсним господарем у себе на своїй землі!

Треба, аби народ твердою рукою оборонив своє право до розвою культурного, господарчого, самостійного.

Надійшов час, щоб Київ, а не Петроград був нам столицею. Аби Україна мала свою міцну оборонну силу, а уряд ні од кого не залежний!

Немає чого оглядатися на Керенських, Терещенків, Гучкових!

Час оголосить світові: “Маємо волю мати свою Незалежну Державу!”

Нехай живе Україна Вільна, Соборна і Незалежна!”

В часі промови в залі панувала повна тишина. Тепер ще хвилинка, дві. І зашумів, загримів зал од оплесків, криків “Слава!” і довго не успокоювався.

А промовець звернув карту, скромний, сірий, нікому не знаний, вклонився і пішов помалу на своє місце. Кинуті слова були несподіваними, смілими, показували реальну ціль. Аргументи переконуючі, всім зрозумілі.

Наш національно-соціальний рух не йшов далі, як здобуття автономії в межах перебудованої Російської імперії. Смілою мрією була федерація на рівних правах з центральним урядом у Петрограді чи Москві.

А тут говориться про незалежну державу!

Неначе хто розгорнув муравкове гніздо!

З реплікою виступив Петлюра. Виступ попередника вважав шкідливим, кликав до додержання солідарності з пролетаріатом російським. Майбутнє України вважав в тісній федерації з демократичною Росією.

Довго ще розважено над смілими словами молодого людини в сірій шинелі.

Мене вони схватили, як кліщі, припали до душі. Доповнювали слова Удовиченка, були їх завершенням.

Удалось під час обіду розшукать смілого молодого солдата, умовились спіткатись під поданим адресом.

Застав в невеликій кімнаті п'ять осіб. Один офіцер-артилерист, решта – солдати-студенти.

Це були представники партії соціалістів-самостійників. На 1500 делегатів п'ятеро – дрібна частина. Мала, а сильна духом і вірою. Формально до неї належав тільки один. Тепер стало шестеро.

Гаслом стало: “Не в численності сила, а в вартості!”

Партію соціалістів-самостійників зорганізував київський правник Микола Міхновський.

Зразу невелика, розвивалась і збільшувалась. Належали до неї люди різних сфер, од науковців до робітників. Найбільше студентів і залізничників.

Не кидаючи демагогічних, руйнівських гасел, самостійники вказують реальну конструктивну ціль. Форму влади має окреслити Український Соїм. Вороже до росіян не ставляться, навпаки, уважають в майбутнім тісну господарчу пов'язаність.

З Терпилом вертались ми до Житомира повні вражень. На Данила теже вплинула мова самостійника.

Загальні збори спілки юнаків з великою увагою вислухали звіт Терпила і мого про перебіг з'їзду.

В скупленні слухали юнкери, про що говорили Винниченко, Петлюра та інші. З задоволенням прийняли відомість про присутність на з'їзді командира 34-го корпусу ген. Скоропадського. З зацікавленням поставились до організації Вільного козацтва й історичного убрання делегата од того козацтва.

Як треба було сподіватись, найбільше враження зробило представлене Терпилом виступлення самостійника. Звіт Терпила я поповнив, коротко подавши цілі і впливи нової конкретної думки.

Забирали голос один за другим, а майже всі гаряче пройнялись ідеєю боротьби за свою незалежність. Несподіванкою було освідчення юнкера Юсона Цимбояндсберга про його солідарність і готовність боротись за незалежність України. Був він естонцем.

Були й противники, а між ними – не один хлопець щирий і гарячий патріот. Вони держались поглядів Центральної Ради, т. з. автономії.

80% юнкерів стали твердо на ґрунт незалежності. Ці настрої стали відомі керівництву школи і були причиною дуже неприємної і гострої розмови з полковником Духоніним, котрого я поважав.

Наслідком був рапорт про одкомандирування до 33-го інженерного полку, моєї властивої одиниці.

Спіткання з полк. Буйком і штабом полку було тепле, сімейне. Знову дістав свою роту.

Багато нового на фронті і на позиції. Новини неспокійні і грізні. Після зірвання наступу в червні, партія більшовиків настільки окріпла, що, опираючись головним чином на матросів-балтійців, учинила спробу захватити владу в свої

руки. Тим разом Тимчасовий Уряд переміг, а центр більшовиків, змушений перейти в стан конспірації, не склав зброї, навпаки, ужив своєї найсильнішої зброї – агітації, не перебираючи в гаслах.

Під їх впливом матроси Балтійського флоту знищили 90% своїх офіцерів.

Згинув страшною смертю к-р 306-го Лаїшевського полку 77-ї дивізії полковник Касперович, розп'ятий солдатами *немуштрової* роти, заагітованими незнайомим солдатом. Знав Касперовича. Був вимагаючий, справедливий і заботливий про солдатів. Смерть Касперовича потрясла 77-му дивізію, а немуштрова рота тяжко покарана своїми солдатами, спішно прибувши з позиції на місце злочину.

Агітатор зник, зробивши свою підлу роботу.

Належить підкреслити кілька спостережень тих часів. Найбільше податні на руйнівницькі, демагогічні гасла були маси позафронтових частин, котрі не переживали позиційної небезпеки. Мало знала була ця небезпека немуштровим частинам бойових полків. Етапні команди, пункти харчування, обози, деякі інші помічнічі відділи і одиниці дуже брали до серця оті "Траб награвоване!", "Земля крестьянам одразу!"

Частини ці, як і запасові батальйони, *не хотіли йти на позицію*. Ніхто, зрештою, не хотів умирати. В ті всі одиниці легко доставались більшовики і мали там цілковитий послух.

Змучених позиційним життям, побувавших в боях і бачивших смерть своїх офіцерів разом з солдатами не так легко було вмовити, аби забивали чи скидали офіцерів, та і агітатори там ішли неохотно. Коли і траплялись жалюгідні випадки, то рідко. Ще держалась дисципліна і мала вагу кров, пролита спільно в боях.

Зате клич "Долой войну!" або "Забирай землю!" мали і тут вплив непереможний!

Корнієнко охоче здав роту й поїхав в одлуку, щоб більше не вертатись. Ніяких робіт на позиції не велось. Віча, зібрання, наради.

Старих саперів меншість. Кооператив чинний, але мало товару. Ставши твердо на поставленім собі завданні, поставив твердо створення хоть невеликої міцної української сотні.

Опираючись на приказ Корнілова, інтенсивно проводилась заміна українців і росіян між саперними ротами з умовою *добровільно*. Хто хотів, міг остатись, хоть і росіянин, аби був лояльним. Одесити ще раніше поїхали всі додому. В роті zostались всі поляки, коло 20 чоловік, 60 українців. Майже щодень приходили свіжі добровільно. Нові складали приречення служити українській справі.

Сікованов і Гонін, хоть без переконання, помагали лояльно.

По-старому не було клопоту з харчами, тільки не так смачно варилось на кухні. Не стало Кузьми.

Випадки на політичній арені точились блискавично. Одійшовшого ген. Володченка заступив Денікін. Більшовики розігнали в Петрограді Державну Думу, арештували Тимчасовий Уряд і оголосили урядом Совет Народних Комісарів – Совнарком.

Для установаження ладу вислано на Петроград дивізію кавалерії. Була це слава Дика дивізія. Це була уже інша духом кіннота. В'язала її особа великого князя.

Тепер битись не хотіла, кавалер дивізії ген. Кримов застрелився, а горці потягли на Кавказ.

Ватага матросів з Петрограда ввірвалась в Ставку і убила начальника штабу ген. Духоніна.

Головнокомандуючим всіма силами Совнарком назначив *прапорщика Криленка*. Наступило арештування ген. Корнілова, Денікіна, Лукомського, Маркова і інших, всіх посаджено до в'язниці в Бихові. Південно-Західний фронт остався без командування. Розпочалась масова дезерція, оголення фронту. Німці не рушались. Потирали руки, мали їх на сході вільними.

* * *

Тим часом одбувся в Києві загальновійськовий III з'їзд. Тепер їхав в товаристві чотирьох надійних саперів з ручними кулеметами, наганями і гранатами.

Знову багато балачок і не помітно керуючої твердої руки. На цьому з'їзді були представники і більшовиків. Поводження не мали. Обіцянки Центральної Ради селянам та робітникам йшли так щедро, як і од Совнаркома, а з чим іншим не було покриття*.

В часі подорожі потяги були набиті до остаточності. Повно було на вагонах, на скріпленнях між вагонами, обліплений паровоз. Станції запаскуджені різним сміттям.

В самім Києві ще держався який-такий порядок. Влада мішана. Команда округи російська. Центральна Рада не панувала над ситуацією. Скрізь по містах з її сторони губерніальні і повітові ради, а одночасно повставали інші – ради робочих, селянських і солдатських депутатів. З фронту прибували озброєні маси з кулеметами, гранатами й навіть артилерією. Набирали на сили напади, грабежі, убивства.

На селах – неорганізований поділ землі з одночасним нищенням маєтків. Одбувалось це самочинно, з немалою кров'ю.

Де знаходилась людина з ініціативою – організувала більшу чи меншу військову силу, пробувала на своїм терені організувати якийсь лад, оголошувала республіку.

В іншим випадкові озброєний відділ не признавав ніякого авторитету, ніякої влади, чинив напади на села, міста, “гуляв” - це був справжній розбій, відповідаючий гаслові “Граб награвлене!”

Позитивним було спішне формування в Києві української дивізії та організація Вільного козацтва в декотрих містах. Зголосив свою роту в Ген. Секретаріаті.

Вертались ми на фронт з тяжким серцем. Негайно приступлено до приготування виїзду і головне – нагромадження запасів, харчів і фуражу. З піхоти зголосилось 60 чоловік з кулеметами і запасом амуніції. Було серед їх 35 офіцерів і 20 солдат поляків; всі з України, крім братів Кульбовських, шт. капітана кулеметчика Казимира й прапорщика Яна.

В'язала нас з поляками одна мисль, стремління до незалежності держав, та умова “Поможіть нам, поможем вам”. Не знали ми і не мали ворожнечі національної чи релігійної.

* Так у рукопису. – Ред.

Рота мала близько 300 людей, 6 тяжких і багато ручних кулеметів, поважний запас набоїв та гранат, 2 кухні, 40 коней, 25 возів. Харчів готовилось на 2 місяці. Пекарня готовила сухарі.

Одбувся остатній загальний III Військовий з'їзд. В величезній поміщенні київського цирку прибуло 3 000 делегатів. Ситуація була нап'ята і грізна. Совнарком ультимативно зажадав впровадження на Україні радянської влади, опертої на робітниках і селянах, інші угруповання називав буржуазними, капіталістичними, контрреволюційними.

Виступ представників партії більшовиків тим разом напасливий, ворожий, погрозливий. Видно, чули за собою силу. Навіть організацію збройної сили називали мілітаризмом.

Пам'ятаю такі виступи прапорщика Шахрая та штатського Кулика, маленького, на тоненьких ніжках.

Дебати набрали бурхливих форм, були довгі і гарячі. В пам'яті зосталась промова соц.-демократа Миколи Поршя. Спокійним низьким голосом, переходячим в октаву, не нутужуючись, не помагаючи собі руками, Порш збив всі аргументи Совнаркому, підкреслив зрадливість і небезпеку його способів руйницької агітації, неповажні виступи Шахрая та Кулика з товаришами, ображаючи зібраних делегатів.

В кінці запропонував дати відповідь Совнаркомові, гідну нашої честі.

Кажде слово промови серед надзвичайної тишини доходило до найдальших міст. В даній відповіді сполучились всі партії і 90% безпартійних.

Оголошено *Незалежну Українську Республіку* з правлячим органом – *Центральною Радою*.

Видано відозву до всіх озброєних частин, аби заховали вірність УНР і готовність її оборони.

З Одеси, Харкова, Полтави, Катеринослава надійшли відповіді, запевняючи в вірності і послухові. Така сама відповідь надійшла з Чорноморського флоту.

Нарешті поставлено крапку над "ї".

Спіткався з Удовиченком, тепер п.полковником. Радив не зволікаючи приїжджати в Київ. Положення уважав небезпечним з уваги на тертя серед Центральної Ради.

Грізним уважав вплив агітації агентів Совнаркому серед частин Київського гарнізону.

Мали ударитися дві сили: патріотично-національна і міжнародово-соціальна.

Оголошення незалежності спізнилось на 1-2 місяці.

* * *

В два дні по повероті на Стохід рота була готова до подорожі. Запасів малось на повні два місяці. Видано запасову білизну, повне обмундировання і нові чоботи. З кооперативу випало на старих саперів по 700 рублів, новим дано по 200.

Роту поділено на 6 взводів, в тім один польський. Команда кулеметів – на шістьох бойових візках, виділено окремо. Набуто ще кілька возів з кінями.

Колона в марші виглядала солідно, з гарним довгим обозом. Дисципліна по-старому спокійна.

На станції зайнято поміщення покинутого госпіталю, поставлено в два ряди, а малось їх коло півсотні.

Сильною охороною обставлено наше розміщення. Серед величезної сірої маси чекаючих наша частина виділялась, як з іншого світу.

Інтендантство працювало і мало поважні запаси. Просьбою і грозьбою отримано місячний запас соленого м'яса, сала, овса, сіна. Борошна не брали. Чого не хватало або не бралось, перераховано на вартість і виплачено грішми.

Таким чином повстав запасовий капіталік. З комендантом і начальником станції домовились скоро. Помогла солідарність інженерних частин і матеріальні аргументи. До нашої диспозиції виділено 25 вагонів-теплушок, 8 без печей і 17 платформ на вози і сіно.

Все це треба було переточувати, позчіпляти, підставити даліше од станції своїми силами, бо паровозів не було. Все ж таки без помочі солдатів-залізничників ми самі провозились би втриє довше.

Серед цих помагаючих один, без пояса, в шинелі доброго сукна і порядних чоботях, коли почалась погрузка, попросив взяти його з собою.

Спочатку одмовив без згоди начальника станції. Думав, що він залізничник. Оказалось, що це лікар, має свої речі власне у нач. станції, котрий послав його до мене. А помагав точить вагони, аби додати до просьби аргумент. Місце погрузки було оточено охороною. Лікареві прийшлося виділити охорону й поміч нести речі. Для нас він був дуже бажаним, тим більше, що мав немалий чемодан, повний медикаментів.

А людей тепер було понад чотириста, фершала мало на таку громаду.

Кухні нормально варили вечерю, в вагони носилось дерево до печей. Невідомо, скільки часу займе подорож, бо наш потяг був не браний під увагу. Ходили тільки етапові, і то в залежності од паровозів.

Знову зичливість чи удача. Рано почеплено паровоз. 5. XII. 1917 року, після 3-літнього перебування на позиціях, попрощався з фронтом.

Тільки два рази спинявся потяг в дорозі на довший час. Слалась нова дорога до нового призначення.

До Києва їхалось три доби. Скрізь на станціях сірі маси з рушницями, торбами, без погонів перевалювались з міста на місто. Ждали потягів, їдучих з фронту. На станціях Сарни, Олевськ, Антонівка, Коростень – тисячі. Місто в вагоні на кришах, на буферах здобувалось штурмом. Крики, прокляття, стріли – пекло!

Залізничники спеціальних батальйонів відали участком од фронту до ст. Коростень. Не хватало паровозів.

Наш потяг ставав тільки на більших станціях, коли треба було набрать води, вугілля чи змінити паровоз.

Задержувався на запасовім торі. Сильна охорона і становча постава одбивали охоту штурмування нашого потягу (...) здичалою, неорганізованою і... такою бідною та нещасливою.

Одначе підібрали до себе немало з тих несмілих, слабших. Крім цих щасливців, траплялись близькі земляки, родичі, а навіть рідний брат одного сапера. В вагонах було вже і тіснувато.

На ст. Антонівка потяг затримався набрать води. Не виходячи з вагонів, вартові з ручними кулеметами стали в дверях. Товпа збилась, почались крики, лайка. Звичайно в таких випадках виділялись проводирі, кількадесят чоловік з широкою горлянкою й великим червоним бантом. “Генералів везуть!”, “Прокляті бунжури!”, “Вались, хлопці, стрілять не будуть!” – все це з матірною лайкою. Дивлюсь на цих тилових крис, що не нюхали пороху. Вони без торбів, їхать не збираються. Мають тут виконувать завдання.

Раптом закотлювалось в товпі: червоні банти когось тягнуть, смикають, кричать. Згори пізнаю поручика, сапера Г. “Опанас! Над головами весь магазин!” Моментально перон як вимело! Поручика, без шапки, речей, потурбованого, всаджено до вагону. Був би обідраний з одежі і чобіт і десь в кутку застрелений. Так згинула не одна тисяча офіцерів.

В тих часах подорож хоть і без погонів, але з валізкою, в добрих чоботях, штанах чи шинелі була дуже небезпечною.

В Києві попрощався я з Г., щоб спіткатись в незвичлих, ніким не передбачених умовах по 22-х роках. О тім пізніше.

Їхав десь до Смоленська. Достав на дорогу запас харчів, торбу, котелок, ложку, трохи грошей. Його червоні обібрали.

Наш потяг перекинути через Дніпро в Дарницю. Тут, порозумівшись з командою місцевого гарнізону, удався я в Київ з рапортом про прибуття окремої інженерної одиниці з кулеметною командою, повним запасом саперського знаряддя і харчами при 6 офіцерах.

Генеральним секретарем справ військових був полк. Жуковський. Петлюра формував Гайдамацький Кіш. Секретаріат тепер дійсно подібний до вищого військового уряду. Кілько полковників, капітанів. Ад’ютанти, поручики, прапорщики. Солідно і поважно.

В відділі квартирмістровським чемно і докладно розпитано про стан, лічebність, зброю, уважно вислухано рапорт, обіщано зараз зайнятись справою розміщення і приділу всього, що треба.

Зайти за два дні.

Чекало нас глибоке розчарування, велика кривда. Наказано виїхати в Гомель, обнять гарнізонну службу і нав’язать зв’язок з польським корпусом в Бобруйську!

Ми думали про Київ, Полтаву, Харків, а тут Гомель десь на Білорусі... уважать на Новозибков.

Ми, добра одиниця спеціальна, маємо інші завдання, готові брать уділ в боях, а тут – гарнізонна служба! Ні, це схоже на насмішку! Стільки сили і труду вложено, щоб зібрать порядну частину...

Не міг нічого зробити, коли коло сотні хлопців з Київщини попросили одпуску. Всі достали щедрю одправу, бідніші – коні і вози. Попросились в одпущ

полтавці. Рота тепер лічила трохи над 200, в тім 60 поляків при 2-х офіцерах. Коной 25. Запас продуктів – на повних 2 місяці, 1 кухня.

Кулеметами відає Янек Кульбовський – гарний, молоденький, чепурний молодець. Казік – моїм помішником.

Наказ–наказом. Через Ніжин і Чернігів доїхали до Гомеля.

Що ж можна сказати про це місто в грудні? Р. Сож судоходний доплив Дніпра під кригою. Немало гарних більших домів. Чимало магазинів, здебільшого пусті. Недостаток і бідність. А все показує, що це було місто торгове, небідне. Мова російська, багато старовірів.

Величезний замок чи двірець, сірий, облуплений, давно не ремонтований, оточений кільканадцять гектарів парком старих дерев. В замкові міститься команда міста і міські уряди. Близькість регулярних польських частин впливала на який-такий порядок в місті.

З Центральної Ради не було нікого. Можна часом побачить матроса, окрученого кулеметними стрічками, з великим маузером при боці. Солдати з рушницями, з червоними стрічками на шинелі. Ціла влада була в руках Совета робочих-селянських і солдатських депутатів та Совнаркому.

Нащо нас тут вислано?

Виїхав Казік Кульбовський нав'язати зв'язок з польським корпусом, роздивитись, що і як.

Вернувся, повний захоплення дисципліною, порядком та вислідом польського війська. Не корпус, а ціла армія 100 000, з своєю кіннотою, артилерією, інженерними частинами, автоколонами!

Єсть і українці, навіть ад'ютант к-ра корпусу – поручик Шевченко. Щораз прибувають нові частини. Десь на Волині твориться новий 2-й польський корпус ген. Міхаеліса.

Ген. Довбор-Мусницький і Перший польський всхідній корпус

Мені повелось гірше. Совет не хотів слухати про українську військову частину в Гомелі. Потрясаючи маузерами, огидно лаючи, категорично вимагали матроси очистити станцію, інакше всіх виріжуть.

•Сила була по їх стороні, мали навіть дві гармати. Битись не було рації. Поляки виривались до своїх.

Довго радимось, комбінуєм і нарешті постановили прилучитись до польського корпусу.

В Київ послав вичерпуючий рапорт про положення і стан в Гомелі. Як окремої частини вдержати уже не було можливості, тому просив приділити до київського гарнізону мене і сотню людей.

З тим потяг од'їхав, з радістю поляків і смутком решти. Казік нічого не перебільшував.

Карність, чистота, порядок на кожному кроку. Вигляд частин вірцевий. Піхота, кіннота, артилерія, сапери мають свій цвіт випушок і петлиць. У офіцерів

на штангах подвійні лампаси. Одзнаки на погонах срібні, золотого нічого немає.

Носяться всі бойові нагороди. Мальовничо виглядає кіннота в мундирах з широкими малиновими одлогами, біло-малиновими китицями під лівим погоном, на добрих конях. На головах – накриття російського крою з малиновим оточком (околиця) або уланські чаки з чотирикутним верхом.

Національний прапор – біло-червоний, а державний знак – одноголовий білий орел з головою, повернутою в ліву сторону. Як на орденах св. Станіслава.

В Жлобині потяг затримано. Зголосився у начальника гарнізону, к-ра кінного полку, а за кілька годин був в штабі корпусу разом з Казіком Кульбовським.

Пізнав особистого ад'ютанта ген. Довбора, пор. Шевченка. Походив з Київщини, з-під Звенигородки. В польських частинах є українці офіцери і солдати, що раніше служили під Довбором.

Прийняли нас чемно, ввічливо, але і з обережністю. Братів Кульбовських приділено на їх просьбу до піхоти разом з кулеметами. Сотню втілено до інженерного полку, заховуючи окремішність трьох взводів, над котрим часово обняв команду Сікованов. Мене залічено до Рицарського легіону – резерву командирів окремих частин. Числив легіон коло 40 офіцерів з високими бойовими нагородами.

Командиром був генерал Івашкевич, георгіївський кавалер, сибіряк з уродження і довоєнної служби. Польську мову знав дуже слабо, милий, безпосередній, ще молодий, під 40 літ, був раніше командиром дивізії.

З виду подібний до портрету короля Яна Собеського, повнолиций, з гарними русими вусами, зросту середнього.

Виділявся зовнішньо капітан кінної артилерії Обух Влощатинський. Двохметрового зросту, могутньої будови, носив височенну шапку часів наполеонівських шволежерів. Був між рештою як казковий великан!

А взагалі показна частина по-польському говорила слабо. Пригадувалась чиясь мудра думка: “Не чоловік слуга мови, а мова є слугою чоловіка”. В тих часах найважливішим було, хто ким себе почуває.

Дивлячись на патріотизм, співжиття, взаємну спільність поляків, поневолі ними захоплювався і... завидував.

А було в корпусі дійсно коло 100 000 виборового війська! Велика річ – многовічна *державна традиція*, заховані спогади світової боротьби за визволення і живі свідки цієї збройної проби. І пам'ятники минулої слави, і потужний голос письменників, і образи геніальних майстрів про хвалу і славу держави П'ястів, Ягелонів, Баторіїв, славної перемоги Собеського під Віднем.

А ми? Забулась в віках велика потужна Русь князів Києва і Галича. Весь провід тих часів опинився в чужих рядах, виродився, зник. Єдині маси народні заховали найцінніше в народі: мову, пісні та стародавній обичай.

Зривались полум'ям повстання за волю і віру новонародженої нашої Козацької Сили. Завершилась *десятилітньою добою Хмельниччини за Державність*. Коротка була та хвиля, однак що було потім і є тепер, являється наслідком щалених дум Богданових; коротко він жив.

Всіх заходів уживав московський царський уряд, щоб не тільки згасить спомин про ту коротку хвилю Хмельниччини, а навіть щоб зовсім знищить поняття окремої національної думки, слова, пісні і культури.

І тепер перед нами величезне завдання. Будить і вести до головної найбільшої цілі. Чи хватить сили?

Генерального штабу генерал-лейтенант Довбор-Мусницький командував під час війни корпусом. Мав орден св. Георгія. Виглядом нагадував ген. Скоропадського: зростом, будовою та допасованим мундиром і риштунком.

Спокійний голос, добре випещені вуса, уважні сірі очі. Носив дорогоцінну шаблю в срібній піхві, праці кавказьких майстрів. Одчувалась в ньому повага командира, авторитет військового фахівця. Воля, умілість будить довір'я і слух'янство.

Мені здавалось, що суджено йому велике майбутнє. Так не сталося. Не був політиком і не мислив про кар'єру. Мав почуття військової честі.

* * *

Дістав відповідь на рапорт з Києва.

Часове перебування в польських корпусі уважано справедливим, хоч вимушеним. Одночасно завідомлено про призначення до 1-го Українського Георгіївського полку ім. полковника Богуна. З тими, що остануться, не зволікаючи, прибути в Київ.

В тім самім часі розійшлась поголошка, що корпус виїде в Польщу. Німці вимагали тимчасово скласти зброю, крім особистої у офіцерів. Це підтвердив Шевченко.

Ніяких перешкод не сліткано, навпаки, з боку команд корпусу оказано багато доброї волі. Сформовано потяг з 20-ти вагонів. Хто мав вертатись чи остатись – повна воля.

Великою несподіванкою було 41 поляк, що вертались зі мною. Зате всі кулеметчики-українці zostались, при 3-х кулеметах. Наші майже не нарушені запаси поповнено м'ясом, хлібом. Попрощались сердечно.

На прощання ген. Івашкевич сказав: "До свіданія, голубчик! Может бить, в жизні jeszcze się spotkajem ся!"

Сліткались пізніше по півтора року. Ген. Івашкевич одбирав рапорт і чинив огляд частинам генерала Омеляновича-Павленка.

Був командуючим Південним фронтом. Побалакать не прийшлося, ділила широка одлеглість.

Щоб закінчить спомини Гомель-Жлобин-Бобруйськ, належить згадати двох генералів-приятелів. Генерал Одинець, командир артилерійської бригади, наперекір поняттю про вигляд артилериста, був тонким та худючим, як скелет. Генерал Летріцький, командир кінноти корпусу, – неймовірно товстий, високий, мав ваги на око більше 10 пудів! На коні сидів і їздив без закиду. Зате і коня мав по собі: не кінь, а чудовище!

З Гомеля єдина річ тільки пригадалась. Великий перевернутий пам'ятник. Кінь і їздець. Їздець без шапки і штанів, з мечем в руці, в плащі на плечах. Нав-

крути парк. Кілька літ пізніше побачив цей пам'ятник в Варшаві. Князеві Юзефові Понятовському.

Дивно складається на світі судьба людей і деяких речей!

* * *

В Києві справи зайняли два дні. 170 саперів разом зі мною склали саперну сотню Богунівського полку, а наші запаси перевезено до власних магазинів.

Сікованов міг нарешті належно одпочить дома. Дістав одпуск і десь потім слід по нім загинув.

Взяв і я двохтижневий одпуск. За пару днів перебування в полку далось зауважить неспокій і непевний настрій в командира полку п.полковника Дишлевого. Поміщення брудні, занять ніяких за патрульною службою, дисципліна розхитана. Солдати, всі георгіївські кавалери, або збирались в групи і щось обговорювали, або лежали на ліжках.

Далеко, безмірно далеко нам до поляків!

І тут мої хлопці виділяються. Оставляю Калитенка фельдфебелем, Кендзерського каптенармусом. Приказую і прошу чекать мого повороту, пильнувать господарства, держать чистоту і порядок. Одпустив на 2 тижні додому 30. Їхав додому з групою своїх озброєних хлопців.

Що можна – купив подарків своїм рідним.

Їхалось далеко вигідніше, як з фронту до Києва. На залізницях державсь порядок, потяги ходили нормально, тільки кой-де в вікнах в вагонах не було шибок. Зайняла наша група три купе. В тім самім вагоні їхала групка матросів-чорноморців, озброєних в пістолі, гранати, але без кулеметних стрічок. Народ все міцний, широкогрудий.

Заховувались матроси і сапери приязно, ділились табаком, продуктами, бігали по черзі за кип'ятком на чай.

Неприсмний випадок трапився на ст. Долинська. Потяг мав довший постій. Вийшов з двома, що йшли по кип'яток: може, удасться щось теплого з'їсти і купить собі і своїм децю з паління, їди. Спереду просувався до буфету матрос. Людей багато, як скрізь, в сірому, менша частина озброєна в рушниці. Двоє – з наганами, в штатському, червоні банти, обличчя зраджують народність.

Іду з закупленим: дві великі паляниці, зо три пари апетитних ковбас, цигарки. Виходжу на перон, а тут: "Абажді! Ти что, ахвіце-ер?" Кругом з рушницями, руки зайняті, а той крючконосий суне під ніс нагана...

"А тобі яке діло, паразіт? Зникни, жидюго! А ви чоґо ждете? Як шарахну, мокре місто останеться!"

Люди кругом метнулись на боки, з вагону вибігли матроси, сапери. Зі мною рядом чорноморець з двома браунінгами. Лице червоне, гнівне.

Кінчилось скоро. Одібрано зброю, дано тому, другому по загривку – і зникли напасники, як пара.

"От спасибі, життя нема од триклятих", – говоре од дверей залізничник. "А чоґо дивитись, як вівці? Зговорились, взяли що в руки, садонули по кумполу – і кінець!" – кидає матрос.

В тім часі чорноморці в переважаючій кількості не піддавались пропаганді Совнаркому. Хилились до свого уряду і становили охорону Центральної Ради. В Запоріжжі попросився з своїми тавричанами та чорноморцями.

Як спіткався з рідними, трудно передать. Радість, сльози і багато оповідань про пережите мною і тут. Тільки матінка, повна заботи, журби, дивилась та придивлялась, витираючи нишком очі, всекохаючі, жертвенні, всепрощаючі.

Андрій дуже докладно розпитував про все, чому був свідком, що бачив, чув, пережив. Запрацьований, затоплений в мислях, здається, розгублений в хаосі випадків. Жалів, що не постарався я побачитися з Винниченком. Передбачав грізні і небезпечні випадки в найближчих днях. Розмови з Андрієм були для його тривожні, на лиці одбивались переживання болю, глибока борозда в здвинутих бровах свідчила о внутрешнім огні, яким часом горіли його мислячі очі. На лиці схуд і пожовк.

Галя, повна молодого, веселого, буйного здоров'я, виявляла радість спіткання піснею, танцями, водила до театру, на товариські вечоринки, лічила себе повноправною сестрою, видно, що і братом пишалась перед подругами.

Андрій тепер був начальником телетехнічного уряду, вся родина жила в Запоріжжі, а Галя працювала в телефонічній централі.

В місті існувало Вільне козацтво, коло 200 чоловік. Це була вся бойова сила 70-тисячного міста. Отаман – огрядний 40-літній працівник залізничних майстерень, добрий промовець і патріот – був типаж правдивого старого козака.

Душею і командиром Вільного козацтва був штабс-капітан Майдачевський, бойовий офіцер, кавалер св. Георгія. Половина відділу складалась з офіцерської молоді, решта – унтер-офіцери і солдати-фронтовики. Кожен приходив з своєю зброєю і патронами. Було 4 кулемети “максими”, кілька ручних, малий запас гранат. Будучи в стадії організації, не мали обозу і організованого постачання.

Перед Різдом Вільне козацтво мало бій з переважаючими силами матросів, котрі прибули ешеленом, мали артилерію і кулемети. Несподіваним наскоком опанували більшу і головну частину міста та розпочали грабїж.

Майдачевський повів своїх, поставивши кулемети на реквізовані часово самоходи. Грабїжники були розбиті і утекли, криючись за густим кулеметним огнем. Отрядом Білоусова звались напасники, а йшли під чорним прапором.

На Хортиці у Войтенків знову синок – Віктор. Сестричка Люба нітрохи не змінилась. Тонка та гнучка, весела, рада з своєю чотирьохособовою черідкою, з Полікарпом не падали духом, були оптимістами. Збирались у їх сусіди, знайомі побалакать, позичить трохи оптимізму і доброго, веселого настрою.

Тут владу держав Совет, а фактично прибудний десь з Кавказу “Салдат Балков”.

Так підписував папери і свої примітивні вірші, котрі розклеювались рядом з розпорядженнями. Німці і фабричні робітники, дезорієнтовані, притаїлись і чогось ждали. Життя скорчилось. Тільки робітники-біженці ходили до Совету, де діставали невелику поміч.

Сила виконуюча складалась з десятка озброєних розхристаних людей в шинелях з червоними стрічками, та ще окремо путався якийсь жидок з рушницею на шнуркові.

Видно, взяли його десь “для фасону”. Совет без жида тоді був не в моді. Далеко пізніше, коли “Салдат Балков” нишком зник разом з своєю охороною, нещасного жидка знайшли під Кічкасом з розбитою головою. Все свідчило, що діло його товаришів.

В Кічкасі тоже був Совет. Поводився з розсудком, дістав що треба, і сидів спокійно аж до приходу німецького війська.

Охорона Балкова під позором шукання зброї обходила заможніші дома, чинила “шукання зброї”, забираючи гроші і цінні речі. Так діялось на Україні.

В селі Гуляйполі організував свою республіку Нестор Іванович Махно, анархіст, що вернувся з каторги. Він не признавав ні Центральної Ради, ні Совнарком. І це в 40 км од Запоріжжя.

Бронірованим потягом їздив анархістичний відділ Марусі Никифорової по лінії П'ятихатки–Знам'янка–Кривий Ріг–Долинська. На бронірованих автах нападали і грабували навіть більші міста.

Мав рацію Андрій, коли говорив про грізні часи.

Тим часом молодь веселилась. Новий рік. Бали, танці, спів, вечоринки. Багато молодих, що вернулись з фронту. Все обстріляні, при звичаєні до куль, хватило б на добрий полк. Офірних найшлось 5%.

Одбивались фронтові літа (...) сьогодні! За беззаботність прийде скоро кривава кара.

Невеселий од'їжджав я тепер. Прощався, не маючи певності, чи вернусь. Раніше, їдучи на фронт, знав, що там жде, звідкіль грозить небезпека і як можна од неї зберегтись. Тепер вона чаїлась скрізь, невідомо, звідкіль ударе.

У шкіряній теплій куртці, в плащі тонкого брезенту, з харчовою торбою вертався в Київ з тяжким серцем.

Крути

В Київ приїхав без ніяких пригод. Ближче столиці вагони виповнилились людьми з мішками, торбами, корзинами. Село їхало до міста мінять продукти на городські вироби.

Прислухуючись до розмов, переконався, що подорожні живуть переважно інтересом сьогоднішнього дня. Розмови між ними велись коло ціни на масло, сало, борошно, де можна набуть мануфактуру, підметки, білизну, гвозді і т. п.

Деякі порушували теми політичні. Тут було більше завзяття, огню. Центральна Рада не мала популярності. Люди не розуміли того, що робиться, і по своєму поясняли, наприклад, “самостильність” чи “Генеральний секретаріат”.

Само слово “генерал” значило “поміщик”, “буржуй”, “нагайка”, “в'язниця”. Совнарком починав збирать з засіяного зерна урожай ядовитої свідомої брехні. Сумно на душі...

На пероні народу повно. До потягу сідають молоді люде з рушницями, чимало в штатських шинелях і студентських шапках. Тягнуть кулемети. Окремо стоїть коло 50 чол, колона в 4 ряди, з ними 2 офіцери і 2 “максими”. Добре одіті,

рушниці і кулемети блистять. Добрий взвод! Підходжу ближче, питаюсь, яка частина і де їде. Старший з виду запитав, хто я такий. Пояснюю.

Грузиться студентський курінь, а їде в Конотоп. Їхня колона є взводом 2-ї юнацької школи. Долучається добровільно. На Конотоп наступає Червона гвардія. Совнарком і Центральна Рада в стані війни. Полки Київського гарнізону оголосили нейтральність і одмовили вирушення проти червоних. Цього не ждав. Впросивсь, щоб їхати з цими юнаками. Під горло підходив клубок розпуки: оце все, що може Київ вислати? В дорозі довідуюсь про повстання в Києві, зліквідоване Гайдамацьким Кошем. Дві юнацькі школи і Наливайківський полк несуть сторожу міста. В Полтаві неспокійно, там Богданівський полк. Убито к-ра полку Ластовченка. З 34-го і 6-го корпусів їдуть частини українізовані.

Ніяк не можу зрозуміть, як можна було дійти до братовбивчої війни?

Наші марксисты Винниченко, Петлюра, Порш, Мартос могли ж домоворитись з Леніним і Троцьким, марксистами. Мають одне гасло і одну ціль.

Видно, існують якісь інші розбіжності і поводи, коли доходить до збройної розправи.

Командир юнацької групи пор. Шелест добув для мене рушницю і 30 набоїв. Мало для бою, але добре і то.

Потяг рушає. Чуть крик, плач жінок. Приглядаюсь до молодих хлопців. Вони піднесені, тільки декілько були на позиції, чули свист кулі. Більшість необстріляна. Переживають цікавість і страх.

Минаємо Бровари, Басань, Бобровицю. В Ніжині стоїмо довше. Обідаєм, – смачний борщ і гречана каша.

Новини: 25. XII. в Харкові оголошено Українську Радянську Республіку; в тім радянським уряді люди нікому не знані. Перед нами броневий потяг з артилерією. Надходе відомість, що Бахмач і Конотоп од вчора зайняті червоними.

Бойова тревога! Справджено поспішно рушниці, кулемети, набої. Їдем далі, попереджувані бронепотягом.

Минаємо міст коло Остра, далеко чуть стріли гармат – це веде бій наш бронепотяг.

Перед світом вигружаємось на ст. Пліски. Наскоро щось приносять з кухні, снідання – і колони вирушають наперед. З правого боку широке поле, з лівого зарисовується в ранішнім тумані ліс. Земля промерзла, не піддається лопаткам. Штаб, пункт санітарний і невеликий резерв zostались на станції.

Холодно. Нервово напруження перед боєм загострює слух і видимість. Розвивається гарматна стрілянина спереду.

Раз за разом характеристичні стріли з потягу і батарея б'є з лівого боку, там власне розвинулась наша лава. Вискакує потяг з двома вагонами і платформою, на которій стоїть 75-мм гармата. Ото такий наш бронепотяг! Одна гармата, один кулемет і 5 чоловік залоги. Штабс-капітан Лощенко, незрівнянний артилерист, людина великої одваги, маневрує між станцією і лавою, весь час веде огонь.

З противної сторони артилерія б'є щораз силою 8–10 гармат, вибухи густіші, але не цільні. Застукали, застрочили кулемети з лівої сторони: там вийшли густі лави противні. З обох боків густий огонь рушниць. Наша група займає праве крило, кулемети замасковані між протисніжними заслонами.

Бачим перед собою лаву: іде з криком і починає здалека стрілять, хаотично і неприцільно. Десь високо свистять кулі. Гранати і шрапнелі переносять на 200–300 кроків за залізницю.

Допустивши на одлеглість 150 кроків, стріляєм залпами, один за другим, кулемети одізувались короткими чергами і перейшли на довгу стрічку.

Наступаючі змішались, хвилину закрутились і кинулись бігом назад. Багато чорних матроських бушлатів. Слідом лізуть ранені, кільканадцять лежать без руху.

Вияснилось, зник туман, видно далеко вліво густі лави; одна за другою висуюються за наше крило.

Там б'є Лощенко і безперервний кулеметний огонь. Проти нас тепер стріляє здалека одбита лава.

Курінь одступає щодалі скоріше під прикриттям Лощенка і кількох кулеметів.

Скоро і хаотично іде погрузка під гарматним огнем двох батарей, на щастя, не цільним.

Червоні посуваються поволі, обережно. Їдемо назад, маючи бронепотяг в прикритті. Мало осталося там набоїв при гарматі.

Наші страти в бою під Крутами: 30 убитих і тяжко ранених, невинесених. Легко ранених коло 50–60. Страти противної сторони кілька раз більші, як завше у наступаючого. З жалем і пригнобленням вертались ми з першого поважнішого бою – переможені. Будь нас 1500–2000 обстріляних з батареєю артилерії, наслідки бою були б одворотні, не ми одходили б переможені.

Наслідки бою на дальшу мету не були такі трагічні.

Офірна найцінніша студентська молодь чесно і героїчно ставила чоло двадцять разів лічнішому військові з двома батареями.

Правдивим героєм бою був *Лощенко* і його четверо та машиніст з кочегаром на паровозі.

Червоної гвардії було 8 000–10 000 з двома батареями. Не були вони і належно приготовлені.

Іронія судби в тім, що командував наступаючою групою бувший *жандармський п.полковник Муравйов!*

Горе переможеним! Почалась масова дезерція Київського гарнізону. Уряд і багато заможніших людей, політичних діячів покинуло столицю. В Центральній Раді і уряді взяли провід соціал-революціонери. Ні одного когось широко знаного і авторитетного.

Новий уряд вислав делегацію до Береста, де знаходилась делегація Совнаркому на чолі з Троцьким. Велись саме переговори про закінчення війни.

Київ покинули дві військові частини, вірні урядові Незалежної Народної Республіки.

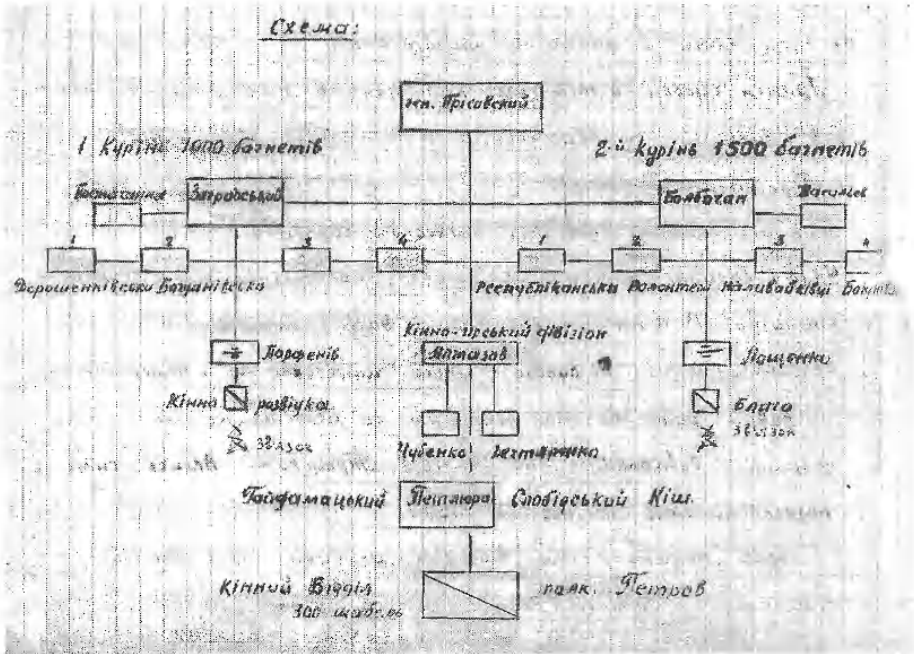
Гнатівка. Окремий Запорозький загін

В містечку Гнатівка зібралась вся військова сила Української Народної Республіки, а всього разом налічилося коло 4000: піхота, кіннота, артилерія, обоз, помічничі частини, Вільне козацтво і штаби. 30% налічувалось офіцерів.

З многих полків, кошів та окремих частин хватало на один добрий полк піхоти, зміцнений артилерією.

У Гнатівці відбулась реорганізація. Команду обняв старший чином генерал Прісовський.

З піхоти виділено два окремі курені повного 4-го сотенного складу з батареєю польової артилерії, кінною розвідкою, службою зв'язку, обозом.

Реорганізація відбулась при уділі командирів частин з захованням старшинства і особистих бойових та організаторських прикмет. Петлюра одмовив підлягання ген. Прісовському, одділився од решти і з Слобідським Гайдамацьким Кошем пішов окремо. *Класичний приклад дрібної непотрібної амбіції, свідчить про людину. Одійшло 500 обстріляних добрих вояків, потягнутих незрівнянною вимовою свого політика-отамана.*

В склад 2-го куреня увійшли групи полків, як сотні більшого чи меншого складу. На офіцерські пости визначались особисто знані курінному, в більшості старші рангом.

Хто остався за приділом, увійшли в сотню волонтерів.

Командували сотнями:

1. Республіканська	400 багн.	капітан	Кіріков
2. Волонтерська	350		Ушаков
3. Наливайківська	450		Зільницький
4. Богунівська	300	п.полковн.	Кондратюк

Мене залічено до 2-ї сотні рядовим, як і інших, а були тут од прапорищика до полковника.

Почулась міцна керуюча рука, запанували дисципліна і порядок. Загін міг ставити чоло кожній сильнішій численно одиниці, розпоряджаючи поважною силою огня.

Відділ Муравйова міг бути поконаним, та головне лихо насувалось з південного заходу.

З фронту знявся 2-й корпус гвардії і під проводом зручної агітаторки Євгенії Бош пройшов серед пожарів і грабунку Поділля, керуючись через Волинь на Київ.

Це була поважна сила, добре озброєна, їй треба було стати на дорозі і в Київ не пустити.

Не можна допустити на Київ і інших військових потягів через Коростень. Треба було росіян керувати на Овруч, а для цього взяти під контроль залізницю Бердичів–Житомир–Коростень.

Поважним зміцненням загону було долучення кінного відділу в 300 шабель під командою полковника Петрова.

Людність ставилась до нас з великою прихильністю і зичливістю, бачучи оборонців од самовільних ватаг. Нам це додавало віри в свою правду.

Велику поміч несли нам залізничники в керуванні потягів та розвідкою.

Загін розділився: 1-й курінь скерувався на Бердичів, 2-й – на Житомир, кіннота – на Новоград-Волинський.

Під Житомиром треба було вступити в бій з поважними силами червоних, посідаючих численну артилерію.

Треба підкреслити упорність і непогану прицільність противника. Це не ті, які були під Крутами. Бились добре.

Не могли, одначе, рівнятись їхні артилеристи з *Лощенком, Алмазовим, Дегтяренком і Чубенком*. В трьохгодинній канонаді розбили вони батареї противника, а уміле спокійне керування боєм змусило червоних одійти на Коростень в численних потягах. Слідом вислано 1 і 2 сотню з батареєю обсадити Коростень. Наші втрати виносили убитими 6, ранено коло 20. Здобуто велику кількість зброї, амуніції, цілу 4-гарматну батарею. Влились охотниками понад 200 добрих вояків.

В Коростені затримано славу колись боевістю 4-ту Фінляндську дивізію, котра керувалась на Київ. Не чинячи нікому кривди, одібрано фінляндцям кілька тисяч рушниць з амуніцією, багато тяжких і ручних кулеметів.

Знову долучилась пара сотень, решта їхала додому. А були перемучені, пригноблені, потребували одпочинку і спокою.

На станції скуплено багато вагонів і паровозів. В містах перебування частин загону організовано адміністрацію, міліцію, почалась наладжуватись спокійніша атмосфера.

Отримано наказ вертатись в Житомир потягом.

Тут застала новина великої ваги. Українську Народну Республіку признали незалежною державою Германія, Австро-Венгрія, Турція і Болгарія. Підписаю спокій, усталено границі. Німеччина і Австро-Венгрія мають дати військову силу для усталення на Україні спокою.

Маємо їхати на Київ через Фастів потягами всім загоном.

Маємо тепер правдивий бронепотяг з двома гарматами, десятком кулеметів і сотнею вибраного десанту.

Тепер на певний час війна буде вестись вздовж залізниць. Од залізничників стає відомим, що близько німці, стараємось в Київ увійти першими.

В'їжджаючи на станцію, несподівано бачим німецькі і гайдамацькі пости! На день раніше прийшли з боку Коростеня.

З того часу повстає початок *Петлюрівської легенди*.

В місті уряд і порядкова сторожа. Коротке перебування червоних зазначилось нечуваними злочинами і грабунком. Розстріляно ними тисячі людей, переважно офіцерів: по одним даним 6000, по другим – до 10000.

Помагали місцеві більшовики і криміналісти.

Здалека видно розбитий гарматами і спалений кількоповерховий дом професора Грушевського. Людність залякана, насторожена, виглядає непевно з вікон, брам. Вулиці засмічені, магазини позакривані – все свідчить про пережитий терор.

Часово загін розквартировано в місті. Одразу почали зголошуватись охотники в більшій кількості.

Найшли мене мої хлопці, а було їх тільки 55 чоловік, в тім *всі 41 поляк*. Записано їх до волонтерської сотні. Таким чином зрівнялись ми як рядові.

Дивне почуття огорнуло, коли побачилось німців в ролі приятелів. Рік назад було Черевиче. Таке не забувається...

Що ж! Тепер нам потрібна їх поміч і “приятнь”. Скільки ж треба буде за це заплатити? Наразі належить налагодити мирне життя, зміцнитись, не заспокоюватись признанням України незалежною чотирма воюючими державами. На Заході війна продовжується, нам випускати зброю з рук не можна.

Чи противна сторона признає нас? Ворогів маємо сильних, а в першу чергу червоних, білих і київських “чорних”.

Єднає їх спільна думка про неподільність Єдиної Неділимой Росії.

І віки живе *заповіт* дочки Великого князя Литовського Софії Вітовтівни: “*Москва нічого не дає, тільки бере і в чужому шукає свого!*”

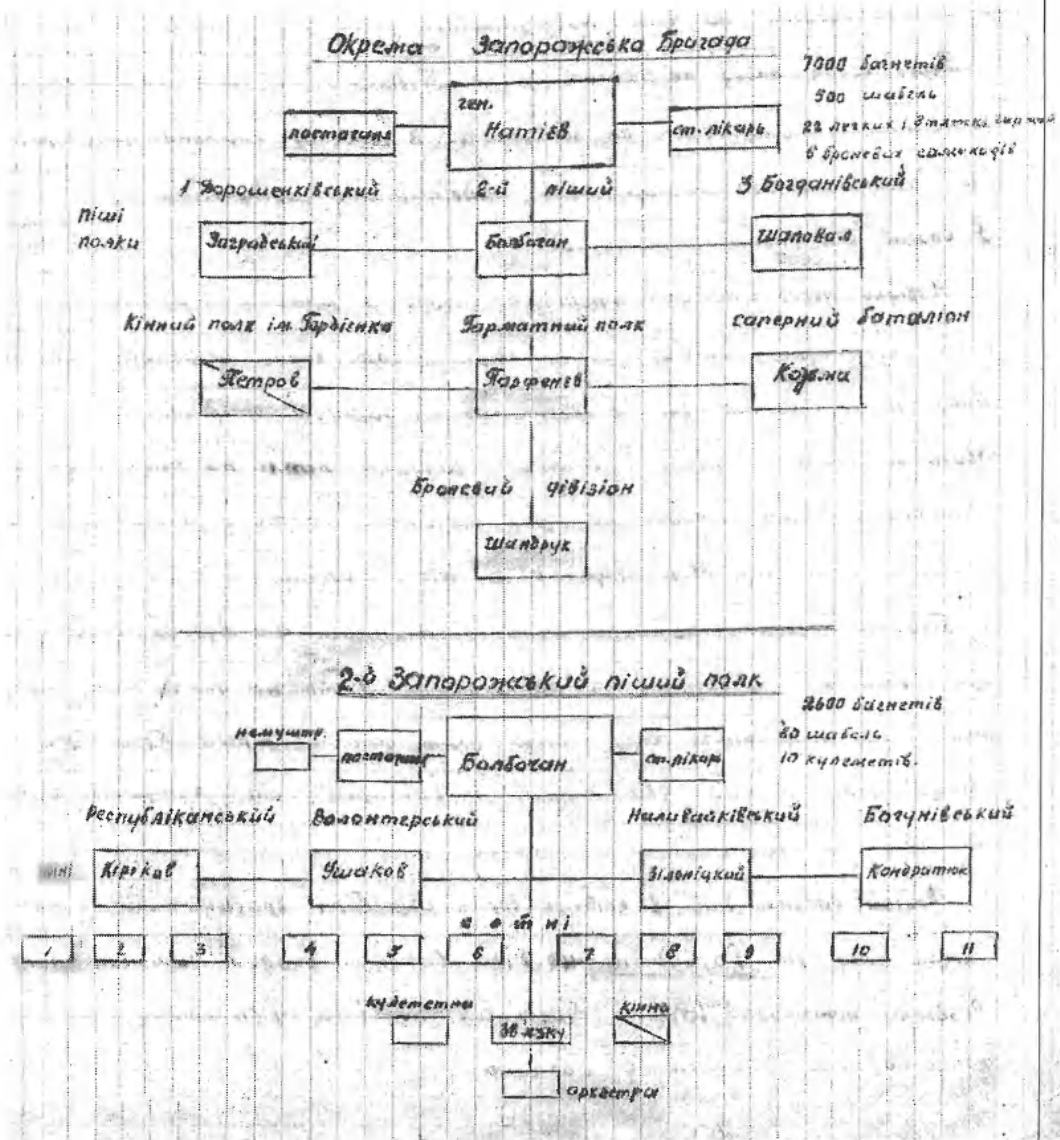
В наші дні оживає легенда *Москви – Третього Риму*.

Бригада Натієва

Спішно провадиться реорганізація Запорозького загону, з огляду на оголошення многих охотників. Німці висунулись на Схід і Північ. Генерал Прісовський одійшов на друге призначення.

Загін розвинуто в зміцнену бригаду під командою артилериста ген. Натієва, з походження грузина, симпатика і приятеля України.

Числом і силою огня бригада одповідала зміцненій дивізії. Гайдамацький Слобідський Кіш переформувався в четвертий полк піхоти бригади, котра знана була ширше як бригада Натієва.

Починалась правдива весна.

З Києва виступили бригада, погнана в численні потяги в керунок Полтава-Харків. Минувши висунуті німецькі частини, запорожці весь час до кінця будуть на чолі наступаючих.

Перед собою опору не спіткано до ст. Гребінка. Як споминав, війна велась по залізницях. В головних ешелонах ішов 2-й Запорозький піший полк, найсильніший числом. А спосіб бою найпримітивніший.

Розвідку перед станцією спотикає огонь з рушниць і кулеметів. Сила цього огню майже завше свідчила про число оборонців. Вигружались сотня-дві, розвертались і ішли в наступ. Звичайно огонь спинявся і з станції вирушав потяг на схід. Залізниця вільна. Слідом на двох дрезинах вирушала піша розвідка капітана Масловця, а за нею ешелони.

Під ст. Гребінка потичка була поважніша. Цю вузлову станцію боронено упертіше з артилерією. Хоть не несли ми шкод од нецільного хаотичного огню, однак треба було впровадити в бій два курені і батарею та затриматися на 10–12 годин.

Другий сильний бій, в котрім брала уділ ціла бригада, мав місто під ст. Ромодан, що була важним вузлом залізниць. Розвідка усталила багато військових потягів, артилерію, приготовлену і обтяжену позицію. Командував боєм Болбочан.

Цей бій попередила уперта потичка за міст через р. Сула коло Лубен. Розвідка наскочила на момент, коли міст міновано, і вступила в бій з сильною охороною.

Повідомлений головний курінь поспішив на поміч, збив охорону, і міст було урятовано. Одстрілюючись з гармати і кулеметів, поставлених на платформі, ешелон оборони одійшов на Ромодан.

Богданівський полк скеровано на Лубни в далекий обхід, кінний полк пішов на Хорол з таким самим завданням.

В першій ешелоні був Волонтерський курінь, йому випало наступати по обох сторонах залізниці, маючи за собою республіканців. Наливайківці і богунівці зайняли крила.

Дорошенківський полк посувався в близькій резерві.

3 легкі і 2 важкі батареї зайняли позицію. Видно, донесення розвідки були важні і належало сподіватися упертої оборони, і немалими силами.

Наступ розпочався і провадився по всіх правилах рухомої польової битви, при співпраці якнайтіснішій піхоти, кінноти, артилерії і зв'язку. Сильний огонь наших гармат спіткав не менше сильний і цільний противний огонь. Атакуючі курені попали під густий огонь замаскованих кулеметів і окопаної піхоти.

Змушені залагати, сотні продвигались наперед скоком, малими групами. Полкова і курінні кулеметні команди з 25 тяжких кулеметів старались погасити огонь оборони, допомогти своїй піхоті підійти на одлеглість атаки на багнети.

Огонь оборони помітно слабне. Волонтери і республіканці кинулись в атаку; біжучи, почув, як щось різнуло над лівим оком, котре залило кров'ю. Велика лава вискочила з окопу, скоро одходе, тягнучи кулемети. Не стріляють. Захоплено з 15 полонених. Один з торбою робе перев'язку скоро і справно. Решта досить спокійна.

Далі видно другу лаву, що формується, одходячи в колону.

Дивний наш "ясир". Порядно одіті, в погонах, без червоних стрічок, на шапках значки. Говорять трохи зрозуміло. Чехи!

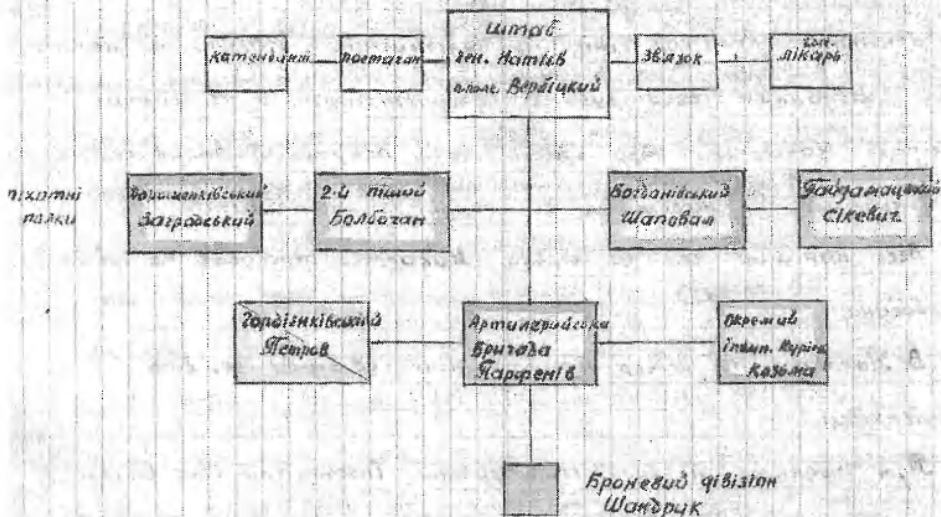
З полонених чехів сформовано бригаду, котра в остатнім літнім наступі 1917 р. вирізилась великою одвагою і стійкістю в бою з переважаючими силами німців під Зборовом.

Як підданим австро-венгерським, грозе їм польовий суд: розстріл або шибениця.

Утікаючи перед німцями і австрійцями, чехи, сковані міцною дисципліною під командою капітана Чеченка, мали і мають замір їхати на Далекий Схід, а звідтіль пробратись до Франції чи Америки.

Червоні пообіщали їм вільний проїзд і поміч під умовою, що задержать німців під Ромоданом на 12 годин.

7-ша Запорозька Окрема Дівізія

2-й Запорозький піший полк

500 бат. 100 шабана, 50 кулеметів

Командіри

<u>Штаб</u>		<u>Курки</u>		<u>Солдати</u>	
полковник	Болбочан	1.	Кірко	1	Зеленський
заступник	Ушаков	2.	Ушаков	2	Гайдар
заступник	Василюк	3.	Зіньковський	3	Марчиняк
1-й ад'ютант	Малуха	4.	Кондратюк	4	Зоренко
2-й ад'ютант	Літавич			5	Жуковий
Командант	Шереток			6	Константинов
Зв'язок	Скрипка			7	Лещ-Литвин
Лікарі	Ф. Колон			8	Шемберг
Оркестр	Петрашишин			9	Стеворів
				10	Чуб
				11	Мілиця
				12	Цилерук
				13	Ноздрішній
				14	Шевченко
				15	Якимак
				розвідка	Магдо
				1	Кулемет
				2	Лещ
				3	Шибен
				Кіпна	Ріпський
				Сіверна	Луценко

Перед нашою атакою зорієтувались, що мають проти себе не німців. Атаки не прийняли і почали одходить.

Болбочан всіх одпустив.

Купуючи право проїзду через Сибір, чехи завдали страт нам і самі понесли. Більше з нами не спотикались.

В Ромодані приїхав до 2-го Запорозького пішого полку уповажнений комісар інженер-залізничник Макаренко, котрий мав завданням організувать адміністрацію в звільнених містах. Макаренки, три брати, мали поважний вплив серед залізничників і належали до партії самостійників.

Весь пізніший час до червня Макаренко перебував при штабі Болбочана.

В Полтаву на кілька годин раніше ввійшли без бою гордієнківці.

Тут людність не була стероризована. Спотикали своє військо радісно і гостинно. До всіх частин влились сотні охотників.

Звертала увагу група кінноти на добрих конях і в повному риштункові. Влилась вона до нашої кінної сотні.

Старший групи, підпоручик Петро Дяченко, був призначений чотовим. Виділявся тим, що носив на голові оселедець і вуса цвіту соломи.

З Полтави до Харкова не було ніякого опору. Бригада дозріла до розвернення в дивізію.

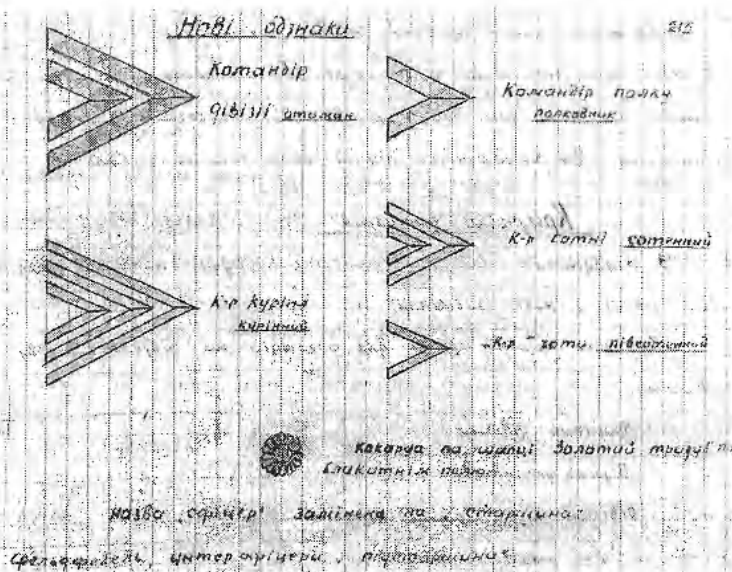
Тут отримано наказ задержатися, висунуть заслони і чекать підходу німецьких частин.

Оперативно ми підлягали німецькому командуванню.

Прибув 3-й Гайдамацький полк під командою полковника Сікевича. Числив понад 2500 багнетів, був добре озброєний.

В Харків переїхав з Києва штаб ген. Натієва.

Користаючись з двохтижневого побуту, набуто кількадесят тисяч взуття і пошито нове обмундирування, прийнятого як уніформу на зразок бельгійської армії.

Для офіцерів піхоти, кінноти і артилерії – золоті трикутники, для інженерних військ і броневих частин – срібні.

Назва “офіцер” замінена на “старшина”.

Фельдфебель, унтер-офіцери – “підстаршини”.

Трьохкути блакитні: бунчужному – потрійний, чотовому – двійний, ройовому – один.

Нова уніформа добре пошита, надавала вигляд сучасної європейської частини. Була скромна, а одночасно елегантська, без лишніх оздоб. Старшини мали френчі і штани цвіту хакі, козаки і підстаршини – темно-сірі.

Канти, околиці на шапках були для кожного роду зброї: для піхоти – блакитні, кіннота – жовті, артилерія і інженерні частини – червоні. Новим був подвійний лампас в штанах та черевики з обмотками або крагами в піхоті. Кіннота носила чоботи.

В Харкові знову прибуло багато охотників. В наш полк прийшла добре організована, одита і озброєна сотня саперів під командою підполковника Лубенецького. 50% становили старшини. 2-й Запорозький піший полк доходив до 6000.

Кримська операція

З прибуттям частин німецького корпусу наступив поділ сил дивізії і нове завдання.

Виділено сильну групу для операцій на південь, в котру увійшли:

- 2-й Запорозький піший полк
- кінний Гордієнківський
- дивізіон кінно-гірської артилерії
- польової легкої
- батарея важкої
- броневий дивізіон
- відділ десантів
- бронірований потяг

Становило то понад 9000, а дорівнювало силі окремої бригади всіх родів зброї.

Команду групою обняв полковник Болбочан, заступником – полковник Петров.

Завданням групи було спішно пробитись до Криму і зайнять Севастополь перед німцями. Решта частин вирушила на південний схід на звільнення Донеччини.

В 16-ти потягах група вирушила на південь. По відомостях од залізничників, належало сподіватись сильного опору з боку численних груп Єгорова, Сіверса і менших, добре озброєних, з бронепотягами. Перша потичка – під вузловою станцією Лозова. Кінчилась скоро силами пішої розвідки, чоловічої сотні і бронепотяга. При ст. Синельникове в бою брали уділ 2 курені, артилерія і кіннота.

В операціях по залізницях виділився вплив кінноти з легкими гарматами, з заходами на тил.

При зайнятті повітового міста Павлограда, де містився запасовий ескадрон славного гусарського полку, найдено чималий запас кавалерійського майна.

Два-три дні назад група Пархоменка, опускаючи місто, розстріляла кількочасот офіцерів і молодежі. Приклад злочину Муравйова в меншій мірі числом, більший – по кількості населення в стосунку до Києва.

Одступаючі частини Червоної гвардії докладно грабили місто, в міру, як позволяв час.

Однак ні в Полтаві, ні в Харкові не чинили таких злочинів, як Муравйов чи Пархоменко.

В Олександрівськ група приїхала на два дні пізніше, після зайняття його комбінованим маневром німецько-австрійських частин.

Головний удар виконали два курені Українських Січових Стрільців, що входили в склад австрійської армії.

Вночі незаметно підїхали вони Дніпром, висадились близько головного залізничного двірця і рано заатакували головні сили червоних. Двірць переходив з рук в руки, доходило до багнетів.

На кількадесяти потягах червоні одійшли на схід і південь. Зірвали при тім славний на світі міст в Кічкасі. Успіли розстрілять кільканадцять людей; припущено учинили це анархісти Никифорової, бо ні Єгоров, ні Сіверс цього не робили.

Спіткання дома було скоріше смутне. Андрій був проти мого перебування в військові. Німцям не вірив. Я знову ж уважив, що треба нам військову силу розбудувати і зброї з рук не випускати.

В місті одразу почала працювати адміністрація. Комендантом міста назначено сотника Гемпеля, заслуженого і інтелігентного старшину, поставного, володіючого чужими мовами. Для асисті виділено йому сотню виборових козаків.

Не чекаючи на німців, група спішно вирушила до виконання свого головного завдання.

Скрізь на станціях маси місцевого населення гостинно вітали частини. Відра молока, скирти білих паляниць, ковбаси, сало.

Хто хотів, брав, на що мав охоту. Тавричани господарні, хазайновиті, гостинні, сидять на урожайнім незрівняннім чорноземі, все багаті хлібороби. Погода прекрасна, тепла, весняна, буйно росте, зеленіє, цвіте кругом, а тут приходить воювати, та ще й з своїми. Потяги посувались поволі, ведучи розвідку по залізниці і кінну по боках. Перед ст. Акимівка потяги затримались: спереду йшов бій!

Хто з ким? Б'є легка і тяжка артилерія. Передовий курінь негайно виступає і розвертається в лаву по обох сторонах залізниці. На поготівлю артилерія і решта частин.

Бій стихає, лава підходить ближче, думаючи спіткати австрійців. Яке ж було здивування, коли перед нами бачимо добре одіту і озброєну російську частину з погонями і одзнаками, як перед революцією.

Через переїзд спішно проходить обоз і артилерія.

То був відділ полковника Дроздовського, котрий з Румунського фронту маширував на схід, на Дон чи Кубань. Там козаки боронили свою здобуту волю.

Пропонували пристать до нас. Одмовили: “Дороги наші різні. Ми ідем своєю”.

На своїй дорозі дроздовіц наскочили на значні сили виставленого проти нас заслону “Кримської республіки”, вступили в бій, відкрили собі дорогу, а нам помогли уникнуть страт.

Що ж? Вшанували ми тяжку дорогу Дроздовського. Дали трохи амуніції і взаємно бажали успіху і зустрічі в щасливим часі, аби не в бою.

Дорога одкрита, під Мелітополем ніякого заслону. В місті захвачено грузові самоходи з награбленим майном і кількадесят ящиків з патронами.

Тепер можна було сподіватись на Сиваші і Перекопі приготовленої позиції і упертої оборони. І великих сил на це не треба.

На перекопську шию пішов Гордієнківський полк з дивізіоном гірських гармат. Головні сили підійшли до Сивашу.

Розвідка виявила зміцнену позицію за мостом. Намічалось зв'язать боєм оборону, провести десантну операцію і вийти на тил позиції, одрізаючи од ст. Чонгар. Бій зав'язували республіканці, десант припав наливаївківцям, 2-й і 4-й курені – в резерві, в бойовій готовності.

Користаючись з раннього туману, розвідка дала знати, що починається замінування мосту.

Належало всякою ціною цьому перешкодить. Цілий день вівся по мостові шрапнельний і кулеметний огонь. Одповідала енергійно артилерія.

Визвано до полковника сотенного Зелінського, найодважнішого з хоробрих, яких мені прийшлося спіткати, і другого, одчайдушного, званого з попередніх боїв гарматчика Лощенко. Дістали вони надзвичай небезпечне завдання. Виконали його щасливо, а головне – без страт.

Зелінський, вибравши 20 добрих козаків, озброєних в ручні кулемети, на повнім ході проскочив на дрезинах міст, закидав ручними гранатами найближчу оборону. Слідом Лощенко на бронепотягові став поперек позиції і одкрив неперервний кулеметний та гарматний огонь. Решту доконала атака республіканців через міст, на щастя, ще не замінований. Пачки динаміту лежали на мосту.

Оборона утікала, кидаючи зброю, і розсіялась по кучугурах. Невелика громада склала зброю. Зібрано понад 30 кулеметів. Маса рушниць і набоїв, півбатарея з кіньми. Головні сили оборони, скуплені на ст. Чонгар, спішно од'їхали на південь. Сиваш був сфорсований несподівано легко. Зелінський і його група не мали ніяких страт. Слава хоробрим! Далі не спіткалось ніякого опору. В Сімферополі, зайнятим 2-м, тепер головним, куренем, здобуто частину скарбниці “Кримської республіки”. Була це скриня, виповнена різними, переважно сребряними, речами добрих майстрів. Були і золоті речі, але мало. В касах найдено немало грошей.

Кіннота Петрова пройшла Перекоп і спішним маршем іде на Севастополь, обходячи Сімферополь з правого боку. З ст. Джанкой вирушив на Феодосію 4-й Богунівський курінь з бронепотягом.

Наш курінь вирушив на Бахчисарай–Севастополь.

Республіканці, наливаївківці і решта частин розмістились в кримській столиці.

Колишня столиця кримських ханів була брудною містиною з вузькими вулицями. Ханський двірець – широкий, присадкуватий будинок, критий черепицею, з малими вікнами, посеред гарного саду. Можна було любоватися дивними рисунками мистецької різьби.

Кримські татари не подібні до своїх братів з Казані, і мало в їх сліду монгольського походження. Розійшлась монгольська кров в масі домішок бранців і бранок. Були добродушні, гостинні і чесні в торгівлі.

Я бачив з гір Чорне море, що в тій порі незаметною смутою одділяється од горизонту. Ще півтори години маршу одкріє внизу чудове кримське побережжя.

Несподіваний приказ спішно завертає нас в Сімферополь. І другий приказ: до міста приходить в розвернутім бойовім порядку.

Наші лави спіткались з німецькими, готовими до бою. Чекали наказу і, здається, більшість з нас була не од того, щоб схватитися з “союзниками”. Окопались, приготувались і ждем. Прибув і відділ Петрова, займаючи бойовий порядок.

Німці мали на Крим свої плани. Думаючи застать нас між Мелітополем і Сивашем, приготували для сивасько-перекопської операції корпусну групу з сильною артилерією, бригадою кінноти і льотництвом. Зайняття нами Криму було для німців несподіванкою, тим більше, що оперативно група Болбочана підлягала безпосередньо ген. фон Кошеві, командирові прибувшої корпусної групи.

Фон Кош наказав Болбочанові вивести свої частини з Криму в район Мелітополя, той одмовив без приказу своїх влад. Фон Кош, покликаючись на порозуміння з Центральною Радою про зайняття Криму німцями, ставив свої вимагання ультимативно, грозячи ужити сили.

Безпосередня телеграфічна розмова з Києвом нічого не вияснила, і обидві сторони зайняли бойове поготівля.

З Харкова прилетів ген. Натієв. Після коротких переговорів мусили ми опустити Крим. Німецький генерал мав при собі наказ зайняти Крим в порозумінні з Центральною Радою.

Несолідна постава нашої влади мало не довела до кривавого бою і правдоподібно ліквідації нашої групи.

З жалем і тяжким серцем виходили ми з здобутого Криму. В Мелітополі і близьких селах мали ми спіткати Великодні свята.

Тут наступила реорганізація. Дивізія розверталась в корпус, а наша група – в дивізію з включенням всіх піхотних полків.

Болбочан назначався командиром дивізії. 2-й Запорозький піший полк приймав полковник Миколай Сільванський, котрий був, як і я, рядовим козаком-старшиною.

Був він командиром 14-го олонецького полку в колись славній 4-й Залізній дивізії Денікіна.

Мене назначено 2-м ад'ютантом полку.

Свята провів дома. Моя гарна старшинська уніформа з штабовими шнурами зробили немале враження. Був запрошений до клубу старшин Українсь-

ких Січових Стрільців. Познайомився з кількома їх старшинами ближче, між ними з найстаршим чином – сотником Микіткою, типовим кадровим офіцером австрійської армії.

Був у них якийсь інший порядок, дисципліна. Товариство, тісний зв'язок в рамках великої субординації. При високій національно-народній свідомості і самопевності були одночасно скриті. Нічим не різнились в одязі од інших австрійських частин, тільки трохи інший фасон шапок з своєю одзнакою золотого лева на блакитному щиті свідчив про окремість національну.

Всіх їх було трохи понад 2 000 багнетів в двох куренях і повна сотня кінна. В скороченні звались "УСС". На війні.

В боях понесли великі втрати. З полонених був сформований полк Січових Стрільців, котрий ніс охорону Центральної Ради. Звались "СС". Їх положення тепер було не виясненим – австрійські піддані.

Історію свою Січові Стрільці беруть од військово-спортивної організації "Січ" з перших літ ХХ віку. Кошовим був д-р Іван Боберський.

УСС входили в невелику Окрему групу під командою Вільгельма Габсбурга, близького кузина австрійського цісаря.

Мав він няньку українку, котра прищепила йому симпатію до свого народу і навчила мови і пісень.

УСС звали свого командира *Василь Вишиваний* – так був він записаний в січовому реєстрі. Ранг мав майора, моїх літ.

На охороні границь

І. Одпочинок

По тижневім побутті в Мелітополі вся Кримська група переїхала в Олександрівськ. Частина розмістилась в найближчих селах, решта перебувала в вагонах. Військо перейшло на мирне життя.

Нав'язано ближчий зв'язок з УСС. Їхній командир був не раз нашим гостем. Високий, худощавий, не мав в собі ні крихти пишалкуватості, присущої вищим німецьким офіцерам. Добре володів нашою мовою. Була поголоска, що висувано його на короля України. Належну позитивну оцінку мав він і у нас.

Оставило нас кілька сот молоді, переважно студентів і учнів старших класів середніх шкіл. Щастя їм доля!

Місто оживало. Одкрито театр, клуби, ресторани. Наладжувалась торгівля, транспорт, промисел. Головне – багатство продуктів. В місті остався величезний склад горілки і спирту.

Сталась тоді подія великої ваги. Німці скоро зорієнтувались в слабості і хвйності Центр. Ради. Розігнали її силою, роззброїли охорону і готовились оголосить окупацію.

Тим часом на одбутім в Києві з'їзді більших і середніх землевласників, промисловців, фінансистів і науковців ухвалено одродить історичну владу на Україні, вибираючи гетьманом ген. Павла Скоропадського.

Німці признали нову владу, їм йшла достава харчів для свого вичерпаного краю та використання величезних стратегічних запасів.

Для нас реальним наслідком київських подій був масовий приїзд нових охотників.

Були це Січові Стрільці з роззброєного німцями полку. Прибували з старшинами цілими чотами, не треба було з ними довго морочиться. Так повстали 3-тя кулеметна і дві бомбометні сотні.

Всього прибуло коло 600 чоловік.

З другого боку реакція була різна. Одні тішились хоть би з того, що сталась направа історичної справедливості. Другі мали надію, що унормуються правні відносини, крайні ліві гасла життя вирівняє, злагоде і спокійніше можна буде жить і працювать. Інші не бачили ясно свого майбутнього, чекали, що буде.

А маса селянська на Київщині, Поділлі, Волині, а частина на Полтавщині поділила землю більшої власності. Заорала, засіяла, жде урожаю. Здобутого не оддасть без упертої боротьби.

Солодкої отрути влади скуштували в промислі робітники. Напші революційні партії, котрі положили масу праці над відродженням національної мислі, силою усунуті од влади, напевно, поставляться вороже до нової ситуації.

Гетьман Скоропадський! В недалекім минулім високого рангу генерал Свити Його Величності, багатий землевласник. Робило це його ворогом в очах селян, робітників і революціонерів.

Гетьманський рід, заслуги особисті остатнього часу над відродженням нашої збройної сили і козацької традиції не рівноважило в очах більшості гріха поміщика і генерала царського оточення.

Трудне положення вибраного гетьмана збільшувалось натиском німецького командування, а одночасно свідчило про велику одвагу і волю. Гетьман знав, що бере в руки булаву не з блискучими самоцвітами, а терновими колючками. Не всі розуміли такий стан.

На тлі таких розважань у мене з Андрієм витворилась глибока пропасть без виходу.

Болбочан їздив в Київ з командирами полків. У гордієнківців кипить, як в казані. Навіть між невеликим числом місцевого Вільного козацтва ідуть гарячі балачки. Січові Стрільці держались як гості.

На секретнім зібранні кільканадцяти старших старшин, де чогось допущено і мене, Болбочан з'ясував ситуацію, пануючу в Києві.

Военний міністр Рогоза, бувший командуючий армією, до запорожців поставився прихильно. Одначе підкреслив, що в мирних умовах не можна признать регулярними частини з охотників. Гетьман особисто нам симпатизує. Німці ставлять вимагання, котрі можуть нам пошкодить.

Для мене час, проведений в Олександрівську, був повний досвідчень, спостережень і приємностей. Був одним з цілого міста на виднім і відповідальнім посту. Тим більше це підкреслює факт перебування в частинах понад тисячі старшин-козаків.

Мама і Галя тішились, коли в часи маршу полку бачили мене спереду за полковником в штабовій формі. Не хочеться промовчати, що і мене розпирало задоволення. В полку був добрий оркестр з талановитим капельмейстером-композитором Непомнящим. Був і хор з артисткою і двома співаками. Всі троє – солісти опери. Оркестр майже щодень грав в парку, де також виступив і наш хор.

На тлі сірих УСС запорожці виділялись картинно і заможно, особливо кіннотчики на чолі з Римським-Корсаковим.

Серед наших СС появились нові охотники. З їх приводу наші відношення з командою групи Вишиваного на якийсь час загострились. То була тяжка провина – дезерція! Що ж, одвічне право: *“Запорожжя нікого не видає”*.

Трапився ще один цікавий випадок. Прийшов прощатися козак Юрко Монастирський, в... добре пошитій сукні, разом з своїм командиром сотні, а zarazem нареченим Константиновим.

Була це Женя Монастирська, студентка Київського університету, рідною племінницею генерала Прісовського.

Обоє, щедро обдаровані, їхали кінчать вищу освіту. Обоє разом були під Крутами.

Багато вибуло найцінніших бойових товаришів. СС не покрили і половини од’їхавших.

Незабутньою подією був побут всім полком на острові Хортиці. Великим пароплавом, без зброї курені переправились через Дніпро і пішо пройшли коло 4-х кілометрів на найвище місто в голові острова.

Було запрошено кілька гостей, серед їх і Андрій. По дорозі затримувались коло історичних міст, як редут на Вошивій скелі, оборонні фортифікації першої Січі, видом на урочище Сагайдачного, Стовпи. Поясняли топографію і історію минулого переважно ми з Андрієм. На найвищому місті поставлено приготовлений гранітний пам’ятник з хрестом і відповідним написом. Дивились гості на кількатисячну групу наслідників колишньої козацької слави, і не одному блиснуло сльозою око.

Після короткого відпочинку польовий священик п. о. Микола Мошняга посвятив пам’ятник, одслужив молебень за закінчення боїв та паханиду за polegлих за волю тепер і колись. Оркестр грав відповідні мелодії, хор співав величаво.

Виголосили мови Болбочан, Оліфер і Андрій. То були хвилі глибокого скуплення, поваги, порушення душевних струн.

Наступили поминки. Наше постачання постаралось. Німці-колоністи, господарі Хортиці, тоже несподівано привезли пару возів молока, масла, ковбас, хліба.

Їли і пили хто що хотів і скільки хотів. Довго, до вечора тяглись поминки під музику і спів. Як довга і широка Україна, знайшлись тут представники всіх земель: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Запорожжя, Волині, Поділля, Полісся, Бессарабії, з-над Дністра. Кожному запали в душу ці хвилі як символ соборності України. Пороблено пам’яткові фотографічні знімки. Од’їхав штаб і гості. Вечором перевозились дубами назад. З п.полковником Кондратюком слідили за переправою. Було трохи клопоту з небожатами СС. Мали слабі голови. Трапився випадок, котрий став для мене пересторогою назавше.

Вечорами я любив бувать в товаристві Галі в парку, на концерті, в театрі. Часом когось Галя приводила з подруг, а я – з колег. Часто такою групою ходили на вечерю в ресторан або клуб. Сестриці це дуже подобалось і імпонувало, а мені хотілось зробити їй приємність. В городі перебувало чимало людей багатих. Промисловців, землевласників, купців. Були втікачі з Росії, наживші на воєнних доставках, різні аферисти. Всі ці люди посідали великі гроші і цінності. Після пережитого страху і непевності частина цих багатців проводила час в клубах за картами, чекаючи на спокійний час.

В купецькім клубі була найкраща кухня, тут і бувало наше мале товариство.

Умовився я раз з Галею, що спіткаємось в парку і з'їмо вечерю в клубі. Мала запросити котрусь з подруг на 8 годину.

Тим часом спіткав Малюгу, котрий йшов до клубу. Він запропонував піднятись нагору й спробувать “потягти карти”. Я ніколи не грав і не бачив азартної гри, а знав, що тут так грають. Маючи близьке спіткання, одмовив грать, одначе для цікавості пішов глянуть. Грали в “chemin de fer”.

Придивляюсь і не находжу нічого цікавого. Сліпий припадок і нічого з мислі. Грають дорого. Не буду пояснять правила гри: сотні і тисячі переходять з рук в руки. Це не преферанс чи вінт! Ті ігри любив і на позиції грав часто. Там треба уміть, тут на сліпо. В певнім моменті Малюга шепче: “Став!”

Нехотя і без охоти ставлю 50 рублів. Пішли. Не випадає одходить одразу, маю ще 450. Поки до мене дійшла черга держать банк, осталося тільки 50 рублів. Якраз на вечерю. Хочу встать, а Малюга шепче: “Став! Вечеря моя”. З бодем серця ставлю. Круп'є висуває карти. За столом шестеро. За десять минут п'ять карт побито, в банку 1600 рублів! Маю право в кожній хвилі забрать гроші і встать. А Малюга: “Давай!” Ще раз пройшов круг, в банку 25 600 руб.! “Бери половину, маєш “9”, давай далі!”

А далі – то вже грав Малюга, а я щоразу розсовував по кишенях великі гроші, а був як в сні.

Стіл обступили, мінялись ігравці, а банк держався. Ставилися і програвалися цінності. Сива підмальована жінка вибігла з плачем, програвши золоті часи з довгим ланцюжком. В кишеню поліз золотий портсигар з рубіном. Хтось зняв з пальця дорогий перстень. Оказався я власником легкового автомобіля і коня високої породи. Люди шаліли, а ми з Малюгою напихали грішми кишені. Трапилась надзвичайна “паса”, хто що мав – програв. Що Малюга взяв, зосталося йому.

Зрозумів тоді, як програвалися маєтки і капітали, про що тільки читалось, а не хотілось вірить. Азарт – страшна річ!

Прийшло як сон, пішло як вода. Андрієві – портсигар. Не подякував, а навіть плюнув, вислухавши про гру в клубі. Галі – золоті часики з брильєнтами і немалий гріш на придане, мамі – запаси в кладовку і гарна шаль, Любі і Полікарпові – дещо з золотих речей, а всім – 500 кг цукору. Автомобіль і кінь з гарною збруєю в сребрі доставлено до штабу полку. Найкращий перстень оддав для Малюги, а коня – новому приятелєві льотчикові. Автомобілем їздить не збирався, був він

до послуг спочатку при штабі полку, а пізніше оддав його для штабу дивізії, коли туди перейшов. Грошей хватило надовго. Малога од'їхав.

II. На державній границі. Білолуцьк–Харківщина

По півторамісячнім одпочинку Кримську групу перекинуто на Харківщину, в Старобільський повіт. Полк і штаб дивізії, Наливайківський курінь, січові сотні, 2 кулеметні, сапери і кінна сотня розташувались в досить великім містечку Білолуцьку. Решта куреня – на границі. Далі на південь, вздовж границі незалежного тоді “Всевеликого Війська Донського”, стали полки Дорошенківський, Богданівський і Гайдамацький. Штаб корпусу знаходився в Старобільську, куда одійшов кінний Гордієнківський полк з кінно-горним дивізіоном. Батарей легкої польової артилерії находились при піхотних полках; тяжка артилерія, інженерний полк з парком, броневий дивізіон розташувались на ст. Сватово.

Корпус був в стадії організації, мав повні кадри старшин, одначе лічив тільки половину піхотних частин.

Перенесено мене до штабу дивізії на *старшого ад'ютанта по оперативній часті, а в недовгій часі – коменданта штабу*. Ставило то мене на поважнім служебнім щаблі, давало можливість глибше ввійти в штабну працю, познайомитись ближче з командирами полків, куренів, батарей. Крім того, давало можливість нав'язання стосунків з волостями в районі розположення частин, вимагать виконання деяких праць і достав для військових потреб, а разом і потреб населення.

Ремонтовано мости і дороги, саджено дерев'я, достачано фурманки. В праці брали уділ саперні і піхотні сотні. Значно збільшився стан Січових сотень коштом дезертирів з австрійських частин. До Гайдамацького полку влилось коло 1000 охотників з донецьких шахт і металургічних заводів.

Впроваджено нові зміни до означення рангу і назви. Знесено титул “отаман”. *Прапорщик і підпоручик* носили звання *хорунжого*, поручик і штабс-капітан без річного стажу команди ротою – значковий, шт.-капітан з стажем і капітан – сотник, *підполковник – військовий старшина*, полковник – без зміни. Генеральські ранги були: генерал-хорунжий, генерал-поручик і генерал-полковник.

Належало провирити старшинські документи і ствердити остатній чин в російській армії. Бралось під увагу право на наступний чин і робились одповідні представлення.

Випало це мені по першій посаді в штабі дивізії. Була не одна несподіванка. Командир-сотник, одважний і цінимий, був унтер-офіцером. Скромний чотовий був поручиком з золотою зброєю. Курінний в Гайдамацькім полку Волох, з Георгієм і золотою зброєю, людина шаленої одваги і рішучості, без військової освіти і з мінімальною загальною освітою, здобув в боях чин капітана і найвищі одзначення!

Був він типом фанатика – отамана “голоти”, любимець Петлюри. Умів грать на молоді своєю погордою смерті в бою і демагогічною поставою до всякого начальства.

З Києва приїхав генерал-хорунжий Приходько і перепровадив докладну інспекцію всіх частин корпусу.

Невисокого зросту, збитий в собі, одразу пізнавався як вроджений кіннотчик. Мав коло 40–45 літ, знався на військовій справі докладно.

Видно було, що інспекція випала добре. Як кавалерист, генерал Приходько висловився з найвищим uznанням про вигляд, порядок і порушення гордієнківців і кінно-горного дивізіону.

Од їжджаючи, сказав, що інспекцію перевів по особистому розпорядженню гетьмана і воєнного міністра.

Нас в Києві багато уважає за збиранину, нічим не подібну до регулярних частин. Німці уважають нас за підрозділи громади наслідства Центральної Ради.

Приступлено до організації кадр 6-ти корпусів, дивізії гетьманської гвардії сердюків.

Малось вибрати частину старшин і підстаршин од нас та втілити до тих кадрів, а решту розформувати.

Тепер він представить правдивий стан наших частин. Недавно залишила нас двістіособова група офіцерів-росіян. Для їх війна не кончилась. Їхали на Дон і, прощаючись, дали слово честі ніколи, в ніяких обставинах не битись з нами. В пізніших трагічних хвилях слова додержали.

Наступили пересунення в полку.

І курінь обняв Зелінський, П – Дубовий. Січові сотні розрослись, і намічалось розгорнути їх в курінь, а богунівців злити з наливайківцями. Отримано перший наказ по військовій офіції *Української Держави* з затвердженням рангів і підвищень в корпусі.

Болбочана затверджено військовим старшиною з підвищенням в полковники.

Зелінського затверджено значковим.

Як раніше говорив, був це старшина надзвичайної одваги і ініціативи. Герой прориву через Сиваш, поважаний старшими і товаришами, дбаючий про своїх підлеглих, Михайло Зелінський не мав щастя в посуванні по щаблях служебної драбини. Представлення до вищого рангу чи високих бойових нагород десь залягались. В Російській армії це траплялось часто.

Третім був я. Затверджений значковим і *підвищений в сотники (Наказ по військовій офіції № 28, § 1 і 2)*. Старшинство лічилося од дня 18. IV. 1918 р.

Бачив представлення на себе і Михайла. Сам писав на других. Однак чув, що сталась несправедливість, як тоді, коли я дістав Георгія, а Петров – Володимира. Сам охоче пішов би під команду Зелінського. А він мені віншував без крихти зависті. Стали ми приятелями. Був людиною високої вартості.

Після інспекції ген. Приходька зайшли зміни на вищих щаблях. Полковник Петров назначався інспектором кінноти, од'їхав в Київ. Гордієнківський полк обняв полковник Продьмо, першорядний кіннотчик, симпатичний і культурний, знавець свого діла.

Петров був самолюбом, демагогом і псевдодемократом. Як командир і офіцер Генерального штабу, не потребував шукати у козаків дешевої популярності. Вистачало, що був людиною хороброю.

На Десні

Одівзано в кадри Полтавського корпусу полковника Сікевича. Одійшов к-р Богданівського полку полк. Шаповал. В кінці залишив запорожців ген. Натієв.

Корпус звертався в дивізію. Богданівський полк обняв військовий старшина Лубенецький, Гайдамацький – полковник Сільванський. Болбочан вертався на 2-й полк. Штаб дивізії звернуто і розділено старшин по полках. Новий к-р дивізії генерал-хорунжий Бочковський okazaвся для нас зовсім чужим, нетактовним, без найменшої орієнтації в нових для себе умовах. В першій своїй виступленні перед вистроєним полком спіткав його прикрий конфуз.

На привітання: “Здорово, українці!” – ні одного голосу... Ще раз: “Здорово, українці!” – знову гробове мовчання, а потім глухий шум в рядах.

“Это что значіт, полковнік?”

“Струнко-о! Полк праворуч! Чотами, правим крилом заходь, на Білолуцьк марш!” – подав команду Болбочан. Стройними колонами полк помаширував, ображений і обурений. Якби не становча команда полковника, могло кінчитися гірше.

Причиною змін були прикрі випадки складання присяги вірності гетьманові і його урядові. Гордієнківці одмовили, а в Гайдамацькім полку теже був заколот. Гордієнківців розформовано. Одійшло тоді багато козаків і старшин. Всі полки значно зменшились.

У кінці липня 2-й Запорозький піший полк з двома батареями скеровано на Чернігівщину. Там обсаджено границю од Стародуба і по Десні коло 90–100 км.

Штаб полку, кінна сотня, сотня зв'язку з самокатчиками, резервна команда 4-х кулеметів, господарча частина і комендантська група розмістились в посаді Воронок, курені – в приграничних селах. Починаючи з лівого боку, по черзі: IV – Наливайківсько-Богунівський, III – Стрілецький, II – Волонтерський, I – Республіканський. По обох сторонах даліше були німецькі частини. Оперативно полк підлягав команді їхньої дивізії.

При штабі полку для зв'язку знаходився німецький лейтенант, немолодий, потульний і досить симпатичний. В Воронку – людність російсько-білоруська. Переважно це старовіри. Релігійних обрядів, звичаїв і правил побуту стережуть пильно і держаться стисло і міцно.

Чужому не можна пити воду з кухлика, що всі п'ють, не вільно курить, жінкам і дівчатам, навіть багатих родин, не можна надівать капелюшків. Старовіри ведуть широку торгівлю коноплею, льоном, канатами, не є скупі, а в торгівлі учтиві і чесні. Мають церков і двох священників. Православних мало, проте в церкві двоє священників-місіонерів, які наvertsають старовірів, хоть без наслідків. Проте живуть достатньо, маючи місіонерський додаток. Старший віком Ростовцев провадив ще й торгівлю на спілку з старовірами. Мав великий мурований дом, де ми зайняли цілий поверх з великим залом. Закинуті в далекий куток, одрізані од широкого світу, вели ми нудне життя приграничного малого гарнізону, нудне і сіре. Старались якось скрасить свою буденщину спортовими іграми, часом концертом оркестру з співами, танцями. Деколи улажувались вечори українознавства з лекціями історії, літератури, поезії.

Про рівень лекцій може свідчити хоча ж би моя особа, виголошуюча історію, користаючись популярним підручником Аркаса, і то – для старшин!

На наших вечорницях бувала молодіж з місцевого населення, переважно духовного і учительства.

Старовіри уділу не брали. В куренях одбувалась служба гранична патрулюванням вздовж демаркаційної полоси широкості 30 км.

Жили в цій полосі люди своїм життям, не належачи ні до кого. Границя не була установлена остаточно. Рух через границю був дуже слабкий, часом до родичів в близькому селі, іншим разом щось купити чи проміняти. В демаркаційній полосі не могло перебувати військо з обох граничних держав.

Так проходив час, нудно і нецікаво, до часу.

Одпуски давались рідко, на короткий час, в недалекі сторони Чернігівщини чи Полтавщини.

Про життя в краю доходили вісті трохи з газет, трохи од тих, що вертались з одпусків, а були різні, добрі і тривожні.

На Україні відкрито в містах і по великих містечках багато українських середніх шкіл. В Одесі відкрито університет, а в Києві – Українську Академію Наук. Широко розвивається торгівля і кооперація. Твердо стоїть українська валюта, оперта на реальних цінностях. Повним розмахом працює металургія і гірництво. Взірцево працюють залізниці.

Ці потішаючі відомості змінювались іншими, недобрими. Німці не допускають до мобілізації для укомплектування 6 корпусів проектованої армії, для котрої були організовані штаби і частинно кадри. Інструкторська школа старшин стала на високім рівні, ці кадри поповнювала.

Щораз забирають силу в уряді люди, призовані як фахівці, але, як наш ген. Борчовський, або байдужі до будови Української Держави, або ворожі нашим устремлінням, і бачуть тільки в майбутнім неподільну Росію. Всі національно-політичні партії стоять в гострій опозиції протигетьманському урядові.

На Київщині і Волині – поважний заколот між селянами та поміщиками, переважно поляками. Селяни не хочуть оддавати захвачену і поділену землю. Власники великих маєтків вернулись з озброєними “карними” відділами і землю одбирають силою. Нагаї, пуля і шибениця ідуть з цими карателями. Окупаційна збройна сила не раз іде на руку поміщикам. Часто одбуваються криваві бої між повставшими селянами та карними відділами.

Велике повстання піднялось на Київщині, в Таращанському повіті. Там повстанці знищили карні відділи, пробились через німецькі заслони, сфорсували Дніпро, пройшли через Полтавщину на демаркаційну полосу і принесли вісті, що робиться на панській Україні. Вісників прийшли тисячі.

Розуміється, обвинувачується гетьман і його уряд.

Не треба додавати, що таку думку ширили всі наші партії, начальство Совнаркому з Раковським на чолі, київські чорносотенці та утікачі – монархісти-росіяне, що нашли притулок на Україні.

Так думала більшість дезорієнтованої патріотичної молоді. Ширились імена ватажків повстанчих відділів, одважно виступаючих проти окупантської збройної сили. Родились легенди.

Знову відомості потішаючі: гетьман особисто добився у німецького цісаря прилучення Криму до України.

Був в опрацюванні закон земельної реформи, обмежуючий власність до 100 гектарів. Землю у великих власників мала викупить держава і переказать-продать селянам на найвигідніших умовах.

Справа мобілізації була майже вирішена.

* * *

Стались події, що струснули гетьманською Україною.

Убито в Києві маршала Ейхгорна, командуючого окупаційною 500-тисячною армією.

На Печерську висаджено в повітря величезні головні запаси гарматної амуніції. Справа мобілізації одкладалась.

Кінчилось і наше півсонне, нецікаве, пригнічене життя. З демаркаційної полоси один за другим наступили грабункові напади на наші приграничні села. Забиралась скотина, свині, одежа і взуття. Напади чинились перед світом, грабіжники зникали зараз.

Недалеко, з правого боку, заатаковано німецький пікет і убито трьох чи чотирьох солдат. Зміцнено охорону, впроваджено патрулі.

Найтрагічнішим був напад на участкові І куреня. Участок був спокійний, забезпечений р. Десною.

Штаб куреня, 4 сотня і одна польова гармата містились в великім селі Кам'янська Слобода, перша і третя сотні несли службу по лівій стороні, з правого боку були німці. В ближчому резерві находилась 2-га сотня в с. Бучки, в трьох кілометрах на захід. 1-й курінь – бойовий, надійний, все бувалі фронтовики, козаки і старшини.

Певного ранку в Воронку отримано відомість, що в Кам'янській Слободі іде бій. Погнала там кінна сотня, з Бучок пішла на поміч 2-га сотня. 2 і 3 курені поставлено в бойову готовність. З поміччю виступили німці.

Одначе було пізно. 2-га сотня попала під густий кулеметний огонь, не могла пробитись в К. Слободу.

Несподіваний напад добре озброєного численного відділу учинено перед світом. Заатаковано школу, де був штаб куреня і гармати. Одночасно численні кулемети, уміло розставлені, повели огонь вздовж вулиць і заблокували дорогу до Бучок. Напасники добре орієнтувались в ситуації і, видно, мали добру розвідку. Варта була забита без стрілу.

Під кулеметний огонь попали козаки 4-ї сотні. Згинув значковий Борис Гоженко, один з найкращих і хоробріших старшин. Тяжко ранений в обидві ноги, Гоженко зірвався сам на гранатах.

Зелінський з ад'ютантом, хорунжим Бакутіним, щасливо вибрався з школи, зібрав коло себе частини 4-ї сотні і почав з боем одходити в сторону 1-ї сотні, котра уже спішила на поміч під командою значкового Кузьми Шепеля.

Всіх повів тепер Зелінський на передбачену дорогу одходу напасників до броду через Десну або на тил, коли б 2-га сотня вступила в довший бій.

Зовсім розвиднялось, коли напасники почали одходити і попали під боковий огонь групи Зелінського. Пробували атакувати, та (...) і під прикриттям кулеметного огню скоро одходили до Десни. В моменті, коли Зелінський мав повести свою лаву до контратаки на багнети, звалила його куля матроса, котрий тоже повалився, зараз же убитий.

З тяжко раненим курінним Шепель одійшов до Кам'янської-Слободи. Тут були вже 2-га і кінна сотні. Спізнилися на 20-30 минут.

Страти понесено значні. Крім Гоженка, згинуло 27 козаків і підстаршин. Трупи були страшно покалічені. Вилуплені очі, розрізані животи, поламані руки і ноги. Так добивали ранених.

Зелінському куля пробила шию і вийшла в лопатки. Був ранений в руку хор. Бакутін і 4 козаки 1-ї сотні.

Поховано полеглих в Воронку під жалібний марш оркестру, з одданням військової пошани трикратним залпом.

В цім смутнім обряді взяла масовий уділ людність містечка і близьких сіл. Полеглих напасників, коло півсотні, поховано в спільній могилі. Майже всі полягли вони в одвороті.

Шестеро полонених, ведених чотовим Дяченком, до Воронка не дійшли. Кінотчики були під враженням збезчещених трупів.

Не пройшло тижня, як 1-й курінь втратив к-ра 3-ї сотні значкового Марцинюка.

З рядових солдат дослужився він 4-х георгіївських хрестів, 4-х медалей і чину поручика. Не був ні разу ранений, людина великої холодної одваги і розторопності, знавець зброї, згинув виключно через припадок.

Розірвалась йому передчасом занесена граната. Маючи понад 70 ран, жив Марцинюк три доби. Командиром був взірцевим, товаришем сердечним, одвертим.

* * *

Одійшов од нас 3-й Стрілецький курінь в силі понад 600 багнетів. Командир куреня – сотник Роман Сушко.

К-ри сотень піших:

1-ї – Іван Загаєвич

2-ї – Іван Андрух

3-ї – Іван Рогульський

4-ї – Василь Кучабський

кулеметної – Іван Турок

З старшин пам'ятаю ще: Івана Глову, Миколу Загаєвича, Бориса, Юльяна Чайковського, Федю Черника, Маринишина, Вирвіча, Сагайдачного. Добрі то були, дисципліновані, хоробрі вояки, високої моралі, жертвенні патріоти, свідомі цілі і обов'язку.

З багатьма з їх в'язала мене дружба і навіть побратимство.

Їхали вони до Білої Церкви, де мали розвернутися в полк.

Саме Болбочан був в Києві, коли 3-й курінь од'їжджав.

Відношення між старшинами наддніпрянцями і стрілецькими не укладались найкраще.

Різні школи, армії, умови побутові творили інші поняття, творили характер, національно-народну свідомість, спосіб розуміння моменту і духу часу.

Загально беручи, стрільці стали в речах засадничих вище нас. Коли говорить про боєвість, було в нас більше ініціативи, розмаху, помисловості і ризику. Тут, на мою думку, ми були зверху. Слабою стороною наддніпрянців була неспідготовленість історична, мала читанність, навіть незнання своєї літератури і мови.

Викликали такі речі непотрібні конфлікти і непорозуміння.

В своїй замкнутості стрільці не шукали зближення, підкреслювали свою національну свідомість демонстраційно.

Галичани здобували національно-народну свідомість в інших умовах. Не з боку австрійського уряду мали вони ворога, а з сторони нечисленної польської шляхти, котра після остатнього поділу Польщі на землях, припавших Австрії, заховала в своїх руках велику земельну власність, промисловість, політичну і адміністраційну владу, освіту і суд.

Українське населення, зіпхнуте до життя середньовічних кріпаків, позбавлене освіти і провідної верстви, своє відродження завдячує духовенству. Держалось воно міцно східної обрядності – греко-католицької, що зробилось прикметою національної приналежності. В особі митрополита мали галичани могутнього покровителя і оборонця. З убогих приходів вийшли перші борці за право до школи і громадянської рівності. В одній державі йшла довго зажерта боротьба історично пов'язаних між собою привілейованої шляхетської групи з починаючою відроджуватись українською народністю.

Цісарсько-королівський уряд, де були міністрами, а навіть прем'єрами поляки – титуловані шляхтичі, помалу мусив йти на уступлення, і перед 1-ю Світовою війною українці мали свої середні школи, університет, наукове товариство, банк, а головне – представників у державному парламенті.

Галичина була містом праці нашого найбільшого історика Грушевського, дала знакомих письменників і поетів, а серед їх – велетня Івана Франка, котрий українську літературу і поезію поставив поруч інших світових.

З Галичини йшло на Велику Наддніпрянську Україну своє рідне друковане слово, заборонене тут.

Галичани мали за що дякувати своєму цісареві, навіть мали за свого оборонця.

Для їх ворогами були: №1 – поляки, №2 – москалі. В майбутнім бачили Україну королівством або широкоавтономною республікою в складі Австро-Венгурської монархії.

Ми не знали і не переживали конфліктів з поляками. Чужою була думка про австро-венгурську державність. Ось у чім була різниця між нами і галичанами. Ось чому ми мали у себе в сотнях і штабах козаків і старшин поляків, як п. полковники Гейденрейх, Лубенецький, хор. Бурба і т. д.

У січовиків цього бути не могло. Не могло бути українця в польських легіонах.

При виїзді стрільців за добре заставленим столом випито по чарці-другій. Теплим словом підполковник Погрібний дякував стрільцям за братерське співжиття, бажаючи успіхів в майбутнім.

І стався дуже неприємний випадок. Командир 1-ї стрілецької сотні, солідний і спокійний Іван Загаєвич, всіма поважаний, дістав в лице от такого ж спокійного, цінимого старшини Ігнатенка.

Не інакше, як під впливом горілки, Загаєвич поставився заносливо, назвав нас усіх “фальшивими українцями”, “москалями” і т. п. Ігнатенко, канівчанин, немолода людина, до котрого була мова, потребував пояснення. Загаєвич ще додав... і сталось!

Як господар зібрання, я мусив перепросити Загаєвича за випадок в поміщенні клубу-зібрання. Ігнатенко пішов під арешт. Стрільці не знали суда честі.

Цей інцидент мав свої наслідки в пізніших трагічних хвилях. В полку осталося коло 2000 багнетів і шабель при 2-х батареях (7 гармат). Участки куренів розтяглися.

Знову з демаркаційної полоси напад на с. Картушино. Містились там штаб IV куреня, сотня піхоти, батарея і кулеметна команда.

Як в Кам'янській Слободі, напад учинено перед світом і в першу чергу на батарею. Варта, одначе, чувала, відкрила огонь, весь гарнізон на сполох ступив в бій. Користаючись з темноти і близького лісу, напасники скоро одійшли.

Взяті полонені називали себе повстанцями з України. Брали уділ в нападі на Кам'янську Слободу. В нейтральній полосі знаходиться кілька тисяч озброєних. Юловні сили – в с. Андрійковичі, мають приготовлену позицію і артилерію. Командування і магазини містяться на ст. Унеча по совітській сторожі. Значить, Раковський в Києві замилував очі.

Тут збирались під рукою Совнаркому поважні сили, котрі на підставі міжнародного права належало признавати за розбійників. В такім випадкові зроблено випад в демаркаційну полосу силами німецького батальйону і 4-го куреня з батареєю і кінною сотнею. Під Андрійковичами дійшло до бою з поважними силами “повстанців”, котрі уперто боронились в приготовлених окопах.

Дійшло до бою на багнети і гранати. Взято коло 20 полонених. Кінна сотня тоже мала кількох, одначе всіх їх знищив чотовий Петро Дяченко, людина одважна, а одночасово жорстока.

Полонені підтвердили відомості про свою базу на ст. Унеча, де були магазини і шпиталь. Себе називали “богунцями”, а командира “отаман Чорт” – Микола Щорс.

Богунівці з IV куреня бились з богунцями! Брат на брата. Смутно на душі, тяжко на серці...

Важним було усталення факту, що напади на нашу сторону почались од часу прибуття в Унечу великої ватаги матросів.

Стратили ми 4 убитими і 11 раненими, між ними – курінного Зільницького в ногу і сотенного Грицька Костенка в руку. У німців страти були поважніші.

В окопах і за окопами лежало багато трупів, різно одягнутих, а між ними – кілька матросів.

Минув тиждень. До Воронка приїхало троє незнайомих. Казано ними заопікуватись. Вечором, визваний до мешкання Болбочана, застав там приїхавших; за мною увійшли командири куренів Дубовий і Зільницький, легко хромаючи. Рана йому гоїлась добре.

Гості оказались представниками Українського Національного Союзу, котрий об'єднував всі національно-патріотичні організації.

Докладно і всебічно запізнали вони нас з ситуацією на Україні і на світовій політичній арені.

Німці після убивства Ейхгорна і вибуху на Печерську артилерійських магазинів поставились з великим підозрінням до українських поступових організацій.

Хоть знають, що ті диверсійні акти – діло комуністів і лівих есерів, категорично поставились негативно до оголошення мобілізації. Війну вони програли. Туреччина і Болгарія склали зброю. Завтра складе зброю і Австрія. В Німеччині – революція. Не сьогодні-завтра почнуть вони евакуацію.

Держави Заходу держаться засади неподільності Росії, а одночасно не признають влади більшовиків.

Про Україну як окрему незалежну державу не хочуть слухать. На тім пункті сходяться *всі*, а головним інформатором про Схід Європи є дипломатія російська і польська в Парижі. В тій ситуації належить скоро сподіватись десанту поважних сил Заходу на півдні України, в Криму і на Кавказі, де капітал західних держав має величезні уділи. Кинуть вони свої сили до забезпечення інтересів в Донецькому басейні, Кривім Розі, металургії на півдні України, власності французького, бельгійського та англійського капіталу.

На Україні положення складне, вимагає рішучих кроків.

В гетьманському уряді взяли силу росіяне. В Києві, Харкові і інших великих містах явно формуються поважні військові сили. Почались переслідування українських діячів. Сидів в тюрмі Петлюра, Винниченко змушений до укривання.

Міністр внутрішніх справ Рот, прибалтійський німець, є одночасно чорносотенцем, ворогом всього українського взагалі і всякого поступу зокрема. Він має найбільшу силу.

Об'єднані в Національним Союзі всі українські партії і організації постановили піднести оружане повстання і взяти владу в свої руки.

Совітський посол Раковський прирік дружню нейтральність. Нац. Союз ввійшов в порозуміння з солдатськими радами німців, мішатись в наші справи не будуть.

Реальна сила, на котру опирається Нац. Союз, це: на Правобережжі – полк Січових Стрільців, інструкторська старшинська школа, Вільне козацтво, Чорноморський Одеський полк, кадри корпусів, великі загони повстанців селян. На Лівобережжі – Запорозька окрема дивізія, дивізія Сірожупанників, Вільне козацтво і деякі окремі частини.

Головна надія кладеться на запорожців. Од їх постави залежить час і успіх.

З великою увагою слухали ми делегатів Нац. Союзу. *Момент був важний. Історичний.* Досить довго панувала тиша. Побліднівший Болбочан запропонував

нам трьом висловить свою думку по черзі і старшинству, починаючи од молодшого. Був ним я. Ото мої слова:

“Чи гетьманові щось відомо про Нац. Союз? Як ставиться Нац. Союз до особи гетьмана? Я йому присягав вірність!”

“Може, і знає, та не в цьому річ. Головне в оточенні. Сам він має зв’язані руки німцями і москалями”.

“Як властиво назвати повстання, проти кого?”

“Повстання скероване має бути проти німецько-австрійської окупації і гетьманського уряду, а властиво проти чорносотенців і монархістів-росіян, що хотять перебрати владу на Україні в свої руки”.

“Подаю голос за підпорядкування Національному Союзові!”

Дубовий: “Приєднуюсь до слів сотника А-ка, застерігаю недоторканість особи гетьмана”.

Зільницький: “Приєднуюсь до слів сотників Д-го і А-ка”.

Болбочан: “Чи будуть ще питання?”

Зільницький: “Коли треба сподіватись початку повстання?”

Делегат: “За 7–9 днів вас перекинуть до Харкова. Там дістанете гасло і опануєте місто”.

Дубовий: “Хто стане на чолі всіх озброєних сил?”

Делегат: “Головним отаманом ухвалено Симона Петлюру, головнокомандуючим Лівобережної України – присутній тут полковник Болбочан!”

Я: “Хто представляє Нац. Союз, його верховний орган?”

Делегат: “Начальним органом є Директорія в складі: Винниченко, Петлюра, Швець, Макаренко і Андрієвський, діячі все видатні і знані на культурній і громадській ниві”.

Болбочан: “Панове делегати! Ви чули слова моїх довірених старшин. Покриваються вони з моєю думкою. Влучаємось в повстання з вірою і глибоким переконанням правості починань Нац. Союзу. Будем ждати гасла і додаткових розпоряджень”.

Сьогодні вами заопікується к-р 2-го куреня сотник Дубовий. Завтра дасть вам охорону.

Бричка і кінна охорона приготовлені для вас. Добраніч!”

Прощаючись, Зільницький пробубонів: “Не дуже вірю в вашу місію за нашими заставами”.

На що один з делегатів одізвався: “Чарка п’ється до дна!”

На третій день вернулись вони прямо на мою квартиру. Не спотикаючись ні з ким, спали як убиті. Вечором під охороною виїхали на ст. Семенівка.

Не повелось, видно, їм у Щорса, а я не питався. Все було написано на заклопотаних обличчях, рещту пояснив довгий сон.

Помалу, обережно стали ми готуватися до переїзду в Харків. Незнані пружини приспішали зібрання дивізії докупи.

На зиму з сукна всім пошито черкески. Допроведжено до готовності зброю, поповнено запасу амуніції. Вози і коні обозу допроводжувано до порядку.

Листопад 1918 року

Здавши німцям учасок охорони границі, полк з приданими батареями погрузивсь в ешелони і, ніде не затримуючись, приїхав до Харкова.

Час був грізний, повний несподіваних подій на світі. В переможеній виголодженої Німеччині вибухнула революція. Цісар Вільгельм II виїхав за кордон. Оголошено там республіку. В військові повстали солдатські ради. Австро-Венгрія розпалась на кілька незалежних республік. В Галичині оголошено Західну Українську Республіку. Там зав'язались бої з поляками за Львів.

На кубанських степах окріпла в боях Добровольча армія Денікіна і йшла на Дон, зближуючись до донецького вугільного центру. Козаки, донці і кубанці, котрі до цього часу вели тяжку боротьбу з Червоною армією, признавали над собою залежність од політики з гаслом "За Росію, єдину неподільну Росію!" – то, значить, по мислі переможних держав.

До Одеси і Миколаєва вплили ескадри з десантом, а до Новоросійська – кораблі з зброєю, одягом, харчами, медикаментами. Над Українською Державою, не признаваною Заходом, повстала проблема: "Буть чи не быть?"

Що ж ми могли розуміть у високій політиці? Могли тільки вірити своєму командуванню і боротись до кінця за незалежність.

В тім моменті Україну лучило з Совнаркомом спільна небезпека і оборона проти спільного ворога.

Донські козаки до цього часу тримались незалежно. В Харкові наші потяги стояли на Балашовському вокзалі по західній стороні міста.

Другого дня командуючий Харківським корпусом генерал Лігнау зробив огляд полку. Був це з походження німець-колоніст. Робив гарне, солідне враження. Видно було, що і наша постава йому подобалась. В часі маршу вулиці були забиті народом. Окрики "Слава!" товаришили нашим колонам весь час.

В часі огляду і маршу до нас прилучився кінно-піший курінь імені Кармелюка силою 350 шабел і багнетів під командою полковника Ігоря Троцького. З вигляду цей курінь робив враження збиранини. Убраний різноманітно, не робив враження регулярної частини. Ми і назвали їх "башибузуки". Маширували, одначе, справно з огнем.

По повороті до вагонів отримано наказ зайнять тієї ночі Харків і оголосить владу Директорії.

Поводом повстання було оголошення федерації з Росією, що означало зречення самостійності.

План і завдання зайняття міста було розпрацьовано докладно, а сили поділені в залежності од об'єктів.

Мені випало опанування головної пошти, телеграфу і телефонної централі. Мав в розпорядженні 50 козаків і старшину.

Акція пройшла справно, без ніякого спротиву. 20-особова охорона пошти і телеграфу одразу піддалась.

Удалось пов'язатись з Андрієм. Вислухавши, що тут сталось, він сказав: "На добре діло благословляю".

Взагалі Харків опановано легко. Жертвою впав один хорунжий, убитий припадково, з власної вини.

Оставивши охорону в зайнятих урядах, на вулицях наоколо ходили патрулі. Недалеко грала музика, чувся спів.

В великій ресторани на поверсі люди веселились. Заглянув там. Коло вихідних дверей на вулицю поставив п'ять козаків. Тим часом нікого не впускать і не випускать. П'ятеро піднялось зі мною нагору, де все гриміла музика.

Велика зала повна. За столами багато в золотих погонах, розуміється, в товаристві дам. Чую, хтось глумливо крикнув: "Вот і хохлацкій черкес!" (Я був в сірій черкесці). Дивиться в очі нахабно підпитий штабс-капітан. Всім тут в голову не могло прийти те, що сталося.

Коли на зал увійшли козаки, а музика зразу затихла, коротко наказав спокійно всім розійтись по домах, офіцерам на столах покласти револьвери і пістолети. Деяким, що пробували борсатись, прийшлося знять і пояси.

Нахабу штабс-капітана одпущено остатнім. Гидко було дивиться на його понижання і сльози. Видно, чекав чогось гіршого...

Ніч не спано. В центрі, на Павловській площаді, вкопалась батарея № 1 Лощенка.

Місто обудилось до щоденного життя, здивоване збільшенням варт і патрулів.

Вночі ген. Лігнау і нач. штабу формованого тут корпусу були часово взяті під варту в своїх мешканнях.

Німецький гарнізон не вміщувався в наші справи. В Московській гостиниці, де помістився Болбочан і призвані до праці старшини, почалась гарячкова організаційна праця.

До штабу цього призвано: начальником полковника Парфеньєва, ученого артилериста, квартирмейстером п.полковника Гейденрейха. Докооптовано старшин з штабу місцевого корпусу, а з полку забрано Літовчика, Шелеста, Коржа і Черниша.

Дивізія знову розгорталась в корпус, де команду обняв полковник Сільванський. Полковник Загородський призначений командуючим армією, котру не мав формувать.

Гайдамацький полк обняв сотник Волох, любимець Петлюри, а Дорошенківський – Іван Литвиненко. 2-й Запорозький полк Болбочан передав Дубовому. Мене призначено ад'ютантом цього заслуженого полку.

Цивільну власть взяв в руки інженер Сергій Тимошенко. Був він знаним широко в залізничних колах і користався з поваги і популярності. Тепер носив звання губерніяльного комісара.

До Харкова залогою визвано Дорошенківський полк. За 2-3 дні масово зголошувались охотники. Курені осягли повний бойовий склад.

Для перешколення нововступаючих було виділено 50 козаків і кілька досвідчених старшин для організації інструкторського куреня. Командиром призначено сотника Дмитра Федорова.

Масовий доплив охотників та маюча наступити мобілізація заставили думать про розвернення полку в дивізію. Коло цього завдання приступлено одразу; забирала ця праця весь вільніший час.

Тим часом курені виступили на Полтаву і ст. Лозову.

Перший курінь під командою Шепеля посувався до залізниці через Константиноград з півдня. Інструкторський курінь мав остатись в Кон-граді і організувати комендатуру на важній вузловій станції Лозова. Решта полку вирушила на Полтаву з двома польовими батареями.

Після значнішої потички коло ст. Божково полк увійшов ранком в Полтаву. В потичці здобуто дві гармати, а до куренів перейшло чимало солдатів і кілька старшин.

Мав під Константиноградом бій і 1-й курінь; ранено тоді Шепеля. В цей часі захорував на тиф Дубовий, полк прийняв Зільницький. Наскільки Дубовий цікавився і частинно особисто виконував працю в зв'язку з проєктованим розверненням полку в дивізію, Зільницький, хоробрий і авторитетний старшина, не зносив штабової праці. Все підписував, на все годився. Тепер я не мав ні хвили вільного часу.

Стало відомим про зайняття Києва Директорією; головну силу там становили Січові Стрільці. Називались Осадним корпусом під командою полковника Євгена Коновальця.

Нова влада мала бути установа в Полтаві по порозумінні з Києвом і Харковом.

Курені вирушили на Ромодан в сторону Києва і на Кременчук, де мали задержатись. На станції в Полтаві остався штаб полку, піша розвідка, кінна сотня, постачання і немуштрові частини.

Вислана на місто кінна сотня дала знать, що по вулицях ходє маса озброєних. Називають себе повстанцями, до міста увійшли ще звечора і зайняли військові казарми.

Зільницький доручив мені справу вияснить.

З двома козаками з ручними кулеметами Левіса та гранатами при поясах поїхав я до червоних казарм. Дійсно, ходило багато людей з рушницями, обрізками, одітих переважно в селянські свити, різного віку.

Місто ніби замерло. Позамикані магазини, пекарні. Кой-де групки озброєних німців.

До казарм коло 2½-3-х кілометрів. Це величезні триповерхові будинки, поставлені як "п". Посередині мощений двір, довгий на 150 м, широкий на 100 м.

Весь комплекс обведений міцним високим муром, з широкою брамою і фіртками на вулицю. Стоять двоє вартових. Довідаюсь, що в казармах є отаман повстанців. Вїхавши в двір, казав своїм хлопцям бути напоготові, до себе близько нікого не підпускать. Хлопці були надійні. В сірій черкесці, з малиною вставкою на грудях і такого ж цвіту шликом на шапці, піднімався я по сходах на другий поверх. Прохід набитий озброєними людьми; їх погляди, напівцікаві і напівворожі, не віщують чогось прихильного.

В чималій кімнаті за столом сидить в цивільнім пальто з бородою отаман, якась жінка, чорноволосий, семітського типу, худий чоловічок і ще кількох в шинелях.

Представившись, хто я і з чийого розпорядження прибув нав'язати зв'язок, з великим здивуванням пізнаю отамана. Це бувший штабс-капітан Шинкар з 4-ї Фін-

ляндської дивізії. Стрічались ми на Стоході і на військовім з'їзді в Бердичеві. Добрий промовець, виступав Шинкар не раз од імені поміркованої партії трудовиків.

Пригадався йому і просив прибути до штабу для обговорення дальших спільних починань. Жінка і чорний кидали на мене погляди, повні ненависті. Інші байдуже слухали балачки.

Шинкар оспвідчив, що "нікуди він не поїде, шукать порозуміння не збирається. Директорії повстанці не признають за владу, мають власну дорогу". Він формує бригаду і на Київ піде окремо.

Взагалі часу не має, бо зараз спішить на Селянський з'їзд.

Осталось тільки піднятись і вийти. Сходячи вниз, не без підстави міг сподіватись кулі в плечі. Старавсь заховати спокій і не показати по собі страху. Чутки про зайняття Києва були передчасні. За мною зараз зійшов Шинкар, сів в підставлену бричку і з кількома з свого оточення скоро поїхав до міста.

Без поспіху і наша трійка поїхала слідом.

В місті, коло гарного великого будинку, замітно здалека великий рух. Щораз група людей входе до середини. Треба заглянуть.

Величезний зал і балкони по боках запхані. Людей з 1500 чоловік, переважно з рушницями. На естраді за столом – Шинкар, жінка і чорний, що були в казармах, двоє нових.

Саме говорив чорний:

"... в Полтаву хто-то вступіл, хто не признают Советской Власті! Так ми же ему скажем, товарищі, – руки прочь!.."

От воно що!

Виступала і жінка з-за столу. Повна ненависті була її промова про капіталістів і буржуїв в Директорії, зрадників революції. Розуміється, обоє говорили по-російському.

Несподівано появилсь промовець в чорній шапці, котрий умовляв не слухать чужих провокаторів, мати свій розум. Не спішить. Своїми громадами обговорювать болячки і рішати. Захоче громада Радянської Ради – нехай цю Раду вибере, та нехай це буде Рада, а не Совет. Значить воно те саме, а буде своє, не накинута. Всенародний з'їзд вирішить і установе форму влади.

В залі загуло, зашуміло. Чулось "Правильно!", істеричне жіноче "Прочь!", кричав чорний: "Прочь!"

Молодий промовець мав голос дужий, тикав пальцем на стіл, і його оглушливе "Провокатори!" перекривало весь пошум.

І раптом тиша. Всі оглядаються назад. Зійшов і промовець, пробирається назад. Оглядаюсь назад.

З вулиці головними дверми увійшло четверо старшин кінної сотні. Стали в ряд, запалили люльки, смокчуть і спокійно дивляться на зал. Там закотлувалось.

Виходжу з кіннотчиками на вулицю. Сотня розвернута лицем до будинку – 150 шабель.

Тепер це 2-га кінна сотня, командує нею Дяченко, висунутий мною. Хоть був поважний спротив з приводу поведження. Переважила слухняність і не будь-яка одвага.

Кінний дивізіон в команді Римського-Корсакова має коло 300 шабель і 4 кулемети "максими". Шефом дивізіону – Петро Болбочан.

Показавши Дяченкові Шинкаря та його оточення, звелів сотню держати наготові і прослідити, куда удасться Шинкар.

Передумував, чи добре вийшло мені, коли промовив коротко до зібраних? Це зараз по істеричній промові жінки.

Сказав так: "Браття! Український Національний Союз, в яким скупились всі наші поступові партії, групи і організації, виступив з зброєю в руках проти окупації і тих чужих сил, що хочуть нам шкодити в обороні права Українського Народу до Самостійності, в обороні права рішати самим свою судьбу.

В моменті, коли падають трони, валяться тисячолітні держави, повстають поневолені народи, творять своє нове життя.

Наша головна влада – Директорія. До неї увійшов ваш земляк Симон Петлюра. Знаєте його, Головного отамана нашої збройної сили.

Зараз наші курені б'ються під Ромоданом, оддають кров і життя за щасливий завтрашній день.

Вас, брати, звем до спільних боїв. Ворогів маємо багато, ворогів сильних і безпощадних.

Чув ворожий голос, щоб нищить народне добро, що звав до братовбивства і анархії.

Ми не хочемо чужого, хочемо згоди і співжиття добросусідського. Свого не оддамо і битись за свої права будем до остатнього моменту свого життя.

Брати! Не піддайтесь провокації, заховайте спокій!

Ставайте рядом!"

Чув тоді шипуче "Буржуй!", прихильне "Добре говоре!", "Дайте, хай докаже...", "Видно, що охвицер..." і т. д.

Після мене виступив отой молодець, що перекичав усіх. Звався *Несевра*. На другий день записавсь охотником.

Оглянувся, од'їхавши. З музичної школи всіма сторонами виливалась сіра маса. Мало хто мав тепер рушницю.

Кінна сотня непорушно стояла розвернута. Спереду Дяченко смоктав люльку.

Здавши звіт Зільницькому, що бачив і чув, опинились ми в критичнім положенні. В місті перебувало кілька тисяч озброєних в міцних казармах за високим муром.

Ми мали 300 шабель, сотню багнетів, чотири кулемети і одну легку гармату.

Такий стан не позволяв на твердий голос. Ув'язатись в новий конфлікт, та ще оружний, не було сили, а оставатись збоку не випадало.

Негаймо нав'язались ми з Харковом і повідомили про положення в Полтаві.

В відповіді отримано категоричний наказ. Шинкаря з штабом арештувати. Скуплених в казармах роззброїть. Болбочан виїжджає в Полтаву, де наступе рішення.

Перше рішення кіннотчики виконали справно. Арештованих доставлено в гостиницю, зайняту для військових потреб, і посаджено під варту.

Друге завдання лягло на мене, було поважне і небезпечне. Осіннього пізнього дня, коло 3-ї години по обіді, з пішою розвідкою, кулеметами, гарматою і десятком кінних ординарців підійшов я до кошар.

Гармата повним галопом пролетіла коло варті і на виду завернула, скерувавши на казарми дуло.

Кулемети без поспіху зайняли становища з можливістю обстрілу чотирьох сторін.

Піша розвідка під командою доброго і спокійного сотника Всеволода Кустовського розсипалась в лаву. Тоді з ординарцями я в'їхав в браму. З усіх вікон виглядали голови, стежучи за нашими рухами. Криків і біганини не помітно, казарми замерли. Казав одному з вартових визвать когось з старших командирів. Скоро двоє показали од казарм і швидко йшли до брами. Під'їхав до їх і спитав, хто вони є?

Один старший назвався командиром полку, молодший – його ад'ютантом.

Сказав їм, що отаман Шинкар під стражею. Прошу, аби всі вийшли з кошар і усталились густою колоною з загнутими боками. Рушниці мають бути поставлені “в козли”, гранати зложено окремо.

На те даю 30 минут. Хочу порозуміться і уникнуть непотрібної потічки. Далекий од вжиття націленої гармати і кулеметів. Жду. Все одбулось скоро і справно.

Згромаджені на подвір'ї творили велику і глибоку колону.

Звернувся до їх, напружуючи голос.

... Як військові одиниці од тієї хвилини вони розв'язані. Зброю, уставлену в козли, оставлять і вернуться спокійно в казарми. Хто хоче служить Батьківщині, буде прийнятий в наших рядах як брат. Достане одягу, обув і зброю. Рано кождий може вернуться додому.

Коли бачу, ви без вечері, зараз прийдуть тут кухні. Командири по одному од сотні визначають для додаткових вказівок. Тепер спокійно рушайте в порядку.

Послухано. Темно було, як приїхали кухні з запасом і самоходи по зброю. Кустовський з своїми обняв варту, а гармата і кулемети вернулись до себе. Другого дня в полк вступало коло 1500 охотників.

Приїхав Болбочан з своїм штабом і зайняв призначене мешкання. Дяченко вручив мені поважну суму грошей і папери, одібрані Шинкареві при арешті. Походили з Радянської амбасаді з директивами Совнаркому про повстання проти Директорії. Запевнення про зичливу нейтральність свідчило про зрадливість совітської політики. Німці потребували виводу наших частин з Харкова, грозючи вжиттям сили. Було їх там понад 30 000 добре озброєних.

Їм загрожено заблокуванням залізниць, а одночасно запропоновано приспішити свій виїзд додому, в чім не матимуть перешкоди.

Тривожні вiсти надійшли з східного полудня. Утрачено зв'язок з залізницею між Харковом, Запорожжям і Катеринославом. Ст. Лозова була зайнята частинами отамана “батька Махна”, котрий оголосив Гуляйпольську республіку і ішов під чорним прапором анархістів.

Скеровано там інструкторський курінь і кінну сотню. Анархістичні відділи одкинута до станції Синельникове.

З паперів, одібраних у Шинкаря, виникало, що Червона армія прийде на поміч повстанцям визволяти з ярма поміщиків, буржуїв і капіталістів, що сидять в Директорії.

В бік Білгорода скеровано Богданівський полк.

Кінчалась організація 2-ї Запорозької дивізії в складі:

Республіканський полк,
полк імені гетьмана Мазепи,
-- // -- // -- // -- Наливайка,
-- // -- // -- полковника Богуна,
кінний дивізіон ім. Петра Дорошенка,
бригада артилерії,
окрема інженерна сотня,
помічнічі частини.

Командиром дивізії назначено Зільницького, а *начальником штабу... мене!* Ніякі протести мені не помогли.

Коротка штабова праця не давала ніякого права до зайняття цього важного відповідального міста, та ще в часі бойових подій! Бути начальником штабу дивізії міг бути штаб-офіцер Генерального штабу.

Командирами полків призначено:

Республіканського	Романа Шелеста до повернення Зелінського пом. Малець В.,
Мазепинського	ще слабого Дубового, Лец-Атаманов,
Наливайківського	т. в. о. Клим Андрущенко, Шевченко,
Богунівського	Дем'ян Цилюрник, пом. Лучиня, Пирогов,
кінного дивізіону	Римського-Корсакова, заст. Б. Шевченко,
артилерійської бригади	Семен Лощенко,
окремої інженерної сотні	Нестеренко, пізніше – Герасимов,
господарство	Білякевич, Галушка,
зв'язок	Семен Скрипка.

Нарешті зайнято Ромодан у нас. Директорія вступила в Київ. Штаб дивізії переїхав в Кременчук, де розмістилась І бригада. Наливайківці і богунівці розмістились за Дніпром в Крюкові.

В Кременчуці з великим жалем і болем прощались ми зі своїм товаришем, героєм Сиваша, найодважнішим з хоробрих, свіжо назначеним командиром Республіканського полку Михайлом Зелінським. Спішив він, ще недолічений, до своїх.

На ст. Ромодан був арештований і разом зі своїм джурою Курахом розстріляний, оставляючи місто і станцію після упертого бою з мазепинцями і республіканцями.

Бій вели частини в російській уніформі і перший раз – батальйон німців.

Проводжали Зелінського в могилу всі бойові товариші і многі тисячі людей. Останнє “Прощай!” завершено трикратним залпом всім Богунівським полком і батареєю Лощенка.

Курях не був убитий. Тяжко ранений, він стратив притомність; пізніше вилічився, а через кілька місяців поліг в бою.

На харківському напрямку Червона армія перейшла границю і повела наступ, наслідуючи на Богданівський полк і Кармелюцький курінь з боку Грайворона і Білгорода.

Вислано там Республіканський полк, броневий потяг “Запорожець”, виконаний залізничниками Кременчука і Крюкова.

Знову Махно посунувся на Лозову, загрозивши тилові Гайдамацького полку, прикриваючи вугільний донецький район. На Полтавщині в деяких містах повилились озброєні відділи, котрі нападали на маєтки, грабили і палили.

Положення щораз погіршувалось.

Прибувший полк Сірожупанників вислано проти Махна. В дорозі він збунтувався і одмовився од виступу і проти Махна, і проти червоних. Був роззброєний. Командир цього полку, полковник Павло Крат, посідаючий найвищі ордена, хоробрий і рішучий, не міг дати ради з розагітованою товпою. Полк був, щоправда, слабенький, яких 300 багнетів. Гірше – даний приклад тяжкого порушення дисципліни.

Інструкторський курінь з трудом удержував Лозову і доносив о дезерції серед своїх свіжовступивших охотників.

З білгородського напрямку щораз тривожніші вісті. Переважаючі сили червоних тіснили наші невеликі сили. Командував Червоною армією Антонов-Овсієнко; в наступаючих частинах виявлено великий процент мадярів, китайців, латишів.

Полонені називали номера і назви полків, командирів, кількість батареї.

З цього приводу з Києвом виникли непорозуміння і погіршали стосунки. Уряд запевняв, що з Москвою війни немає, що то на свою руку ведуть бої різні самовольні групи, як і Махно. Прийшов наказ почепити на груди червоні стрічки. Харків боронить силами, які є в розпорядженні.

Ще раніше Київ прислав гострий наказ вяснити причину розгону в Полтаві Селянського з'їзду. Ходило про роззброєння повстанців Шинкаря. Говорилось уже про контрреволюцію в наших вищих штабах.

Все вказувало на те, що Харкова нам не вдержать.

Мазепинський полк скеровано на Полтаву, аби підперти харківський напрямок, бо повилились нові озброєні відділи і загрожували містові. Бронепотяг “Запорожець” ніс охорону залізниці на Харків.

Нарешті удалось найти старшину Генерального штабу підполковника Стефанова, котрому і передав обов'язки нач. штабу 2-ї Запорозької дивізії. Тягар відповідальності удалось скинути з користю для діла. Старшина був знаючий, поважний і таку посаду уже займав. Я вернувся в Мазепинський полк ад'ютантом.

2-га бригада ще не закінчила організації і вишколення. В оборонних боях поважні страти поніс Республіканський полк. Під Дергачами ціла ар'єргардна сотня була цілком знищена. Рештки з раненим командиром (пор. Карась) попали в полон.

Чулось фахове командування у червоних. Операції провадив тут генерал Ситін. Так подавали полонені.

Болбочан з штабом переїхав у Кременчук і містився в вагонах. Положення було тяжке.

З Константинограда одходив інструкторський курінь під напором летучих численних відділів Махна. Одходив в кілька сот. Шлях одходу Гайдамацького полку був перехоплений. Всім частинам вислано приказ одходити на Полтаву. Знову з Києва категоричне: не отдавать Харкова.

А чим боронить?

Тим часом всі частини були добре убрані і обуті. Полтавські і кременчуцькі інтендантські склади мали великі запаси військового майна і продуктів.

Сотні мали вид ситий, добре озброєння і вигляд. Полки дивізії мали власний цвіт петлиць, кантів, верхів шапок і отоків:

республіканці – червоний,
мазепинці – білий,
наливайківці – синій,
богунівці – зелений,
кінний дивізіон: 1-ша сотня – малиновий,
2-га – – // – – – чорний,

артилерія і інженерні частини – чорно-червоний.

Зимом вся дивізія мала вигляд кубанських козаків, а літом – бельгійської армії.

Запас патронів і снарядів до артилерії було порівнюючи небагато, на 2–4 поважніші бої.

Наступав 1919 рік. Надвигались тяжкі часи. Повстанчі загони в більшості перемінили національний прапор на червоний. “Все позволено”, “Трабуї награвоване!” прийшлося ближче до зрозуміння. Багато було і таких, що ніби держались національно-народних гасел, та не признавали над собою ніякої влади.

Зелений, Терпило – в Трипіллі, Коцур – в Чигирині, Чучупака – в Чорному і Мотронівському лісі, Апостол – коло Знам’янки, Ангел – в Чорнобилі, Шепель – в Літині і немало менших.

Була це стихійна неорганізована сила, пильнувала єдине: свого села, волості, а навіть повіту. Ждало їх знищення в недалекій будучині. Далеко ці “отамани” не дивились.

Колись все перебере, перегляне і виясне фахівець-історик.

Оставлено і Харків, і Полтаву. Посліднім одійшов бронепотяг. Республіканці і богданівці пробились через Лозову. Десять з Донеччини пробивались гайдамаки. Готова 2-га бригада мала одібрати Полтаву і одним полком вирушить на поміч гайдамакам.

Трапився цікавий випадок. Бронепотяг мав по дві платформи спереду і ззаду, нагружені шпалами і рейсами на випадок зіпсуття залізниці. Залога і десант 200 чоловік містились в забезпечених бронею вагонах. Несучи на підступах до Полтави дозорну службу, потяг вертався рано назад набрати води. Яке ж було здивування залози, коли на платформах з шпалами побачили присівших по боках коло 40 чоловік озброєних, переважно китайців. В темноті вони залізли на платформу і не знали, що далі робить.

Мали атакувати бронепотяг, та не знали як.

Сталось щось несподіване і незрозуміле. Ішла нарада командирів частин в зв'язку з наміченим переходом на Правобережжя. Всі частини були тепер об'єднані в Запорозький корпус. Одбувалась реорганізація штабу.

В часі тієї наради дано знати, що на станцію приїхав бронепотяг і ешелон гайдамаків. Сотню мазепинців, що несла там варту, оточено і казано йти до себе; варту перебрали гайдамаки, їх становища з кулеметами і гармати бронепотяга скеровано на місто. Коло штабових вагонів поставлено кругом вартових.

“Зрада!?” Як гайдамаки приїхали? Пробились чи зайняли Полтаву? Такі питання посипались кругом. Не гаючись, курінь мазепинців казано висунуть в керунку станції, де на підступах закріпилась одійшовша з станції сотня. 2-га бригада в Крюкові приведена до бойової готовності, як і решта мазепинців.

Вибрано трьох старшин вивяснити поступування гайдамаків.

Удалися там військовий старшина Віктор Малець, ад'ютант наливайківців Микола Заєць і я. Минули застави мазепинців і гайдамаків, проведено нас до вагону, де знаходився Волох, командир гайдамаків.

Звичайна теплушка. На нарах сидить в білизні Волох. Штани і чоботи лежать на полу. Перед Волохом миска з цукорками. З другого боку Волоха, на нарах, – Загородський! Обидва по-татарському підбрали ноги. З цікавістю оглядаю Волоха, котрого ще не бачив. З голови на лоб опустився довгий темно-рудий оселедець. Досить довга борода. На лиці сліди віспи. Вираз сірих очей твердий, неприязний. Кілька старшин гайдамаків в гарних синіх жупанах, підперезаних червоними поясами, дивляться на нас неприхильно.

“Ким будете і з чим прибуваєте?” – питає Волох.

“Ми – представники 2-ї Запорозької дивізії, прислані довідатись про повед арешту нашого старого командира і його штабу”.

“Залишили Полтаву та ще питаєтесь?”

“Наша дивізія шанує і вірить отаманові Болбочанові. Просимо сказати, чи в Києві відомо про те, що сталось?”

Волох протяг папір. Була то телеграма такого змісту: “Арештованого отамана Болбочана доставить в Київ разом з штабом. Ви призначаєтесь командиром корпусу. Петлюра”.

“Все зрозуміло. Наказові і Вам підчиняємось”. Разом засалютували.

“Скільки у вас багнетів, яка сила дивізії?”

“6 000 багнетів, 300 шабель, 18 гармат, 40 кулеметів. Враз з помічничими частинами – коло 9 000 чоловіка”.

“Немало. Полтаву можна було удержати”.

Загородський кілька разів піддакнув: “Так, так, пане отамане!” В очі не дивився. При своїм дуже високім зрості весь час похилився над Волохом, угодливо, без заховання гідності.

В кінці я звернувся до Волоха: “Пане отамане! В знак довір'я просимо дозволу одвезти арештованих в Київ під нашою охороною. Ви визначите когось од себе. На Трудовий конгрес, що начнеться за два дні, од нас їде шестеро, от і okazія. А Вам буде велике спасибі!”

Волох подумав і запитав: “А хто поручиться, що повезете арештованих в Київ?”

“Слово честі і порука всіх командирів частин”.

“А що, як не довезете, голови буду рубать тим командирам?”

“Довезем справно, слово наше міцне, не зламаємо!”

“Добре, згоджуюсь. За дві години потяг мусить одійти, поспішіть!”

“Дозвольте побачитися і заспокоїть арештованих”.

“Побачтесь, та не гайте часу!”

Майже весь час з Волохом говорив я. Малець і Заєць більше мовчали, тим самим стверджуючи солідарність.

Одвідали ми арештованих в невеликому вагонові-салоні. Болбочан трохи знервований, Сільванський і Парфеньєв спокійні, навіть посміхаються з Волоха. Гейденрейх прикинувся сплячим, трое ад’ютантів – Корж, Довбня і Письменний – при зброї. В середині варті нема.

Скоро повідомивши про виїзд до Києва, заспокоїли всіх в вагоні і чимскоріше вернулись назад, де нас ждали з напруженим нетерпінням.

З перебігу переговорів всі були задоволені. Визначено, крім делегатів на Трудовий конгрес, ще 8 чоловік з двома кулеметами “Кольт”. Мав їхати як начальник охорони. Дали знать од Волоха, що потяг од’їде в 7.00. Маємо 3 години.

В 6.30 ми на станції. До паровозу дочеплено (...) і теплушку для охорони. Там гайдамаки. Коли і наша охорона зайняла вагон, підійшла група гайдамаків, обвіцана гранатами, – хлопці як дуби! Потяг от-от мав одійти. Гайдамацький старшина, покликаючись на приказ Волоха, потребував, щоб наша охорона очистила вагон!

Полетів до Волоха, приказавши до повороту з вагону не виходить. Там така сама картина. Волох був убраний і в шапці з червоним шликом.

Питаюсь, чим визвана зміна рішення?

“То, що ви взяли кулемети без дозволу. Поїдуть гайдамаки, а ви вертайтесь до своїх полків”.

“Так, так, пане отамане! Буде надійніше”, – озвався Загородський.

“Перше отаманське слово ламається! Не робіть того, пане отамане. Нехай їдуть і гайдамаки, буде міцніша охорона. Ми хочемо не тільки слухать, хочем і поважать свого командира корпусу!”

Загородський мовчки похилився над цукорками.

“Що з ним говорить, арештувать і все!” – підвищеним голосом говорив поставлений старшина. Глянув йому шильно в очі.

Волох оперся на свою товсту палицю, що завше носив вмiсто шаблі і пістолета, помовчав і рішив: “Добре, їдте разом”.

Загородський, червоний, мовчав. Зник постійний усміх. Не раз сиділи ми за одним столом ще в Білолуцьку. Знались добре. Хто міг сподіватись, що завше елегантський, чепурний, мило бачений Олесь сяде рядом з неокресаним диким Волохом по-турецькому над мискою дешевих “monpansie”! Що окажется гівно-чоловіком?

До Ромодану доїхали всі в атмосфері спокійного розрядження. Грізно виглядаючі, обвішані гранатами, гайдамаки оказались добрими компанями, здезорієнтовані наклепами на “зраду” і буржуйство запорожців.

Той старшина, що так вороже поставився до мене, тепер їхав разом. Під кінець подорожі жалів кинутих необережно слів. Од нього дещо довідався цікавого.

Гайдамацький полк дуже численний, понад 5 000 багнетів, має дивізіон кінноти і 14 гармат. До того – сильний чотирьохгарматний бронепотяг і десятки кулеметів.

Під Лозовою легко розігнав махновців і до Полтави добрався без перешкод.

В Полтаві наскочили на поважні сили. Дорогу собі проклали бронепотягом і гарматами. Волох в бою надзвичайний. Хоробрість і спокій передаються всім.

Полк розрісся охотниками з околиць Краматорська, Дружківки, Константи-нівки. Все металурги і шахтери. Є немало і з Слов'янська.

В Ромодані застали ми кілька потягів війська. Добре озброєна і одіта, з сильним бронепотягом і двома батареями, була це ударна група Січових Стрільців. Чекали на неї перед оставленням Полтави. Наш потяг затримано через зайняття торів. Удався до командира групи Сушка як до знайомого. Він підлягав безпосередньо Києву. Мав завданням одбити Полтаву, посунуться на Харків.

Про арешт Болбочана знав. В цій справі мовчав. Взагалі заховувався таємничо. Радив побачитися і побалакати з командиром Осадного корпусу і його начальником штабу.

Обидва можуть допомогти в моїх клопотах.

Попрощався, побажав успіху й пішов до свого потягу, котрий рушив скоро далше.

Рано приїхали ми в Київ. Ждали нас два легкові і два вантажні самоходи. Умовились ми наперед, що Корж буде з Болбочаном, дружини Болбочана і Сільванського з синком замешкають в гостиниці Михайлівського монастиря. Заопікуються ними Довбня і Письменний – обидва кияни. Я займаюсь справою у властей. Наші з охорони будуть ждати в вагоні дальшого приказу.

* * *

Болбочана поміщено в Європейській гостиниці, рядом з помещенням, зайнятим Петлюрою. При дверях – вартовий. Полковників одвезено на абахту під сторожу.

В Михайлівському монастирі містились жінки, рядом найнято кімнату для мене як місто, де будем всі збиратися.

Там привів себе в порядок і вирушив на місто. Перш за все, побував у Петлюри, аби дістать пропуск до Болбочана і на абахту.

Не подібний був Петлюра тепер до племінного промовця з блискучими очима і повного енергії.

Лице бліде, перемучене. В голосі різкість, ненатуральність. Говорив про незарадність Болбочана як командира і політика. Про перебільшення противних сил; зоставлення Харкова і Полтави не було вимушене. Кинута на Полтаву спеціальна група Сушка одбере Полтаву і з гайдамаками піде на Харків.

Я, найбільше заскочений певністю удачі групи Сушка, запротестував проти брехні і наклепів на Болбочана і його штаб, як трубили київські газети. Запротестував в імені 2-ї Запорозької дивізії і особисто як учасник і свідок подій од листопада, од першого дня повстання.

“А що це за дивізія?” – питає Петлюра. Заткало мене і здивило таке питання керівника Збройних Сил.

Виясною, що це одиниця, не слабша од групи Романа Сушка, котрого добре знаю особисто як командира куреня.

Одверто сказав, що група Сушка слаба для виконання завдання.

Пропуски я дістав. Одночасно Петлюра сказав, що справу арештованих розглядає визначена комісія, котра представе перед урядом свій висновок на рішення.

Зараз же поїхав в штаб Осадного корпусу, положеного досить далеко.

Застав полковника Коновальця і Чайковського на місті. Обер-лейтенант австрійської армії був командиром куреня в Укр. Січ. Стрільців. В 1916 році попав до полону з своїм куренем. Мав коло 30–35 літ, худощавий, високий, з фаху, здається, правник. В його захованні чулась певна ненатуральність та хотіння робить враження людини високого положення і впливу. Чайковський наслідував Коновальця у всім.

Дістав тут приречення, що арештовані будуть інтерновані. За їх життя не треба непокоїться. Це було багато. Знову попав на Маріїнську до Винниченка, голови Директорії. Всередині мешкання нічого не змінилось. Не змінились і господарі.

Узнавши, з чим приходжу, Винниченко, завше зрівноажений, досить агресивно напав на Болбочана і його штаб. Було тут розігнання Селянського з'їзду в Полтаві, непочеплення червоних стрічок, роззброєння революційно свідомого полку, котрого треба спочатку краще обробить національно.

“Володимир Кирилович! На Ваших творах я виховувався під оком брата, котрого знаєте. Те, що Ви говорили, я сьогодні прочитав в газетах. Все наклеп, все неправда.

Ніякого з'їзду селян в Полтаві не було, ніхто нічого не розганяв. Була роззброєна велика група під приводом Шинкаря і групи кількох агентів Комінтерну. Ці люди не признавали ні Директорії, ні Нац. Союзу. Діялось це під час боїв за Кременчук і Ромодан. З роззброєних на другий день четверта частина добровільно пристала до нас. Мушу додати, що роззброєння доконав я, маючи тільки сто чоловік проти коло 7000. Ото Вам правда.

Ми маємо свої національні цвіти. Чужий – емблема ворога – нам не пристас. Сірожупанники були розагітовані, не хотіли йти ні проти червоних, ні проти чорних анархістів. Закон війни в такім випадку має одно рішення – кара смерті. Цього не зроблено. Не було б і виконавців. Запорожці – не кати.

Яким правом і з чийого відома газети пишуть нісенітниці? Кому це потрібно?”

“Комусь потрібно тепер, а через тиждень все можна одізвать”.

“Я знаю близько всіх арештованих. Це все люди достойні, далекі од політики, аполітичні, патріоти, оддані справі незалежності України. На них кидають болотом люди, котрих, коли не можна покарати, треба негайно притримати!”

“В своїм часі виясниться все і залагодиться. Може, пізніше багато зрозумієте. Тепер часу не маю”.

Зрозумів на вулиці, що Винниченко перестав бути для мене найбільшим авторитетом.

Прийняв мене і військовий міністр генерал Греков, донський козак, зв'язаний з Україною довголітньою службою. Генерального штабу бойовий генерал вислухав мене з великою увагою. Докладно розпитував про різні справи з військового погляду. На моє обурення на компанію преси про зраду і контрреволюцію смутно усміхнувся:

“То є доля одиниць, що вибиваються над рівень в таких бурхливих часах. Болбочан ставав на дорозі комусь. Не буду укривать, що положення для нього грізне”.

Вислухавши про обіцання Коновальця, Греков подумав і одізвався: “То дуже важно. Я буду з свого боку налягати на інтернавання вашого командира в безпечне місто”.

Запитав ще генерала про положення і його погляд на майбутнє.

“Що ж Вам сказати? Одесу і Ніколаєв зайняли французи і англічане. З нами балакати не хочуть. Ставлять на Денікіна. Завтра починається Трудовий конгрес. Прийдуть представники з Галичини, люде поважні, що знаються на політиці і державних справах. Треба сподіватись рішачючих мір і постанов.”

Тим часом, сотнику, немає чого критись: положення критичне. Не бачу можливості удержати не тільки Полтаву, Київ теж не оборонемо – немає чим. Скрізь одходимо. Повстанчі групи, котрі йшли з Директорією, тепер в кращім випадкові вернулись на свої села і волості, ждуть, що буде, а в гіршім – перейшли під червоний прапор”.

Раковський недаром сидів в Києві стільки часу. Врешті подався здати справи Болбочанові. Корж саме виходив з протестом проти арешту, адресованим до Директорії, Головного отамана (через стіну), військового міністра і Партії самостійників.

Спіткав знайомих стрілецьких старшин Маренина і Вирвича. Довідався од їх про смерть Федя Черника і Івана Загаєвича в бою під Мотовилівкою. Їм розказав про смерть і похорон Зелінського, тяжкі бої за Харків, Полтаву, Лозову. Розказав про арешт командування і мої спостереження. Попросив побалакати в своїм штабі, де мені заручено за життя командира.

Запевнили обидва, що коли Коновалець поручився, можна бути спокійним. Чулось в їх словах, що в Києві рішачючу роль мають в тім часі січовики.

Взагалі січовики були заскочені учинком Волоха.

Довідались, що варту при абахті несуть січовики. Завтра там буде Іван Глова начальником.

В Михайлівському монастирі жила дружина нашого священика Миколи Мошняги. Була рідною тіткою Болбочанової. Сам Мошняга мав тепер під Києвом свій приход.

Приносив там жінкам потішаючі вісті і надію на виїзд в спокійне місто.

В день одкриття Трудового конгресу побував на абахті. Привітав і поцілувався з Іваном Гловою, своїм побратимом ще з часів Воронка.

Був це сердечний, одвертий старшина, часто колись мріяли ми про велику Соборну Державу. Для нашої слабкої національної підготовки ставився з зрозумілістю.

Поступком Волоха і газетними брехнями був глибоко обурений, своїх арештованих знав і поважав.

В кінці нашої розмови сказав йому прямо: “Слухай, брате! Чи не міг би ти випустити полковників? Знаєш їх: люди достойні, заслужені. Мають родини. З якої рації мають понижуватися через людську зависть і злість? В разі чого Коновалець і Чайковський не дадуть тобі зробити кривди. Петлюра має важніші справи на голові. Зрештою, тут ходє о Болбочана, а тому Коновалець прирік життя і інтернування!”

“Срав їх мамі! – Глова крикнув піднесений. – Що буде, то буде! Забирай полковників зараз!”

“Дякую, брате. Цього не забуду, знаю, чим рискуєш”.

“Срав їх мамі! Спіткаємось, то вип’ємо”. Не спіткались.

Так одбулось визволення штабу Болбочана. Всіх їх привіз в Михайлівський монастир. Парфеньєв і Гейденрейх скоро попрощались і назавше зникли. Гейденрейх, обурений, кляв по-російському, українському і польському хама Волоха, вошиву Директорію, неуків і дилетантів.

Тепер увагу мою зайняв Трудовий конгрес і виїзд інтернованого командира.

Перший день одкриття конгресу пройшов в виборі комісій, справдженні мандатів, усталенні порядку нарад. Другий день заповідався цікаво, з уваги на нагромодження справ великої ваги.

Ми шестеро мали місто на балконі, маючи під собою весь великий зал і бокові ложі. В одній сидів Коновалець, Чайковський, Дідушок і Мельник. Два останні – впливові особи між січовиками.

Виступав прем’єр міністрів Чеховський, майбутній архієрей, голова Директорії Винниченко і Головний отаман Петлюра. Чеховський, солідна фігура, убраний в чорний дипломатичний фрак, накреслив стан краю, починання уряду, підступ Комінтерну, світову політику. Здержано і спокійно.

Петлюра запевняв конгрес, що збройна сила, яку має, вистачє на перемогу. Щось споминав про нову зброю. Говорив ще о переговорах з французьким командуванням в Одесі.

Винниченко більше уділяв ваги політичним справам соціального характеру.

Разом з Петлюрою порушили справу чорної зради Болбочана і його штабу, контрреволюцію та реакційність.

“Тепер всі зрадники сидять арештовані, жде їх народний суд”.

Неповажно і смішно було слухати такі речі після балачки з Грековим. Було одночасно смішно і боляче. Виступи представників Галиції різнились солідністю, спокоєм, діловитістю і об’єктивністю. Сам вигляд, достойний, відповідаючий повазі хвилі, способив до довір’я.

В Галичині йшли бої з поляками за Львів. Відродження Польщі було поставлено побідними державами. В Франції була організована стотисячна польська армія, озброєна та виряджена, як новочасна європейська. В краю готові кадри 15 000 легіонів, 100 000 бувшого корпусу Довбор-Мусницького та коло 30 000 бувших офіцерів і солдатів з австрійської армії і стільки ж з німецької. Проти 50 000, билось коло 30 000 бувших Січових Стрільців та солдатів з українських полків. Відчувається недостача зброї і кінноти. Немає старших, досвідчених командирів.

До цього часу поляки не мають переваги і бої проходять з перемінним успіхом. Має наступити мобілізація.

Галичане просять допомогти зброєю, амуніцією і кіннотою. Поміч була обіщана. Дійсно, вислано там зброю, кінний невеликий загін п.полковника Долуда. Виїхав там генерал Омелянович-Павленко, герой оборони Осовця. Обняв він в скорім часі головну команду Галицької армії.

Найважливішим моментом конгресу була постанова: об'єднання всіх українських земель – оголошено *соборну Українську Народну Республіку*.

Ця історична хвиля в'язалась з великими замислами гетьманів Богдана Хмельницького і Мазепа. Не було тільки когось, щоб став на їх місто.

Може, знайдеться?

Сидячи з своїми, помітив близько знайоме обличчя. Пильно вдивлялись чорні очі з обавою і злістю. Пригадав. Це був жидок з оточення Шинкаря в Полтаві.

Спітків припадково Таню Гладун з Кічкаса. Вона мала вищу освіту, була дуже гарна. Старша од мене, активно працювала політично, була членом соціал-демократичної партії, близько зв'язана в праці з Андрієм.

Часто бувала у нас, так що чулись ми близькими. З дому вона недавно. Там тепер неподільно панує Махно. Розмовляли ми за столом у неї в невеликій кімнаті. Вважаючи мене за однодумця, оповідала про те, що діялось на самих верхах, а була близько коло Вишинченка і Петлюри як марксистка. Слухав, затаївши дух, з почуттям невимовного одчаю і розчарування.

Гетьманський уряд зоставив в банкові величезні скарби. Великі гасла, слова крили, як завіса, гірку правду.

В закритих для невтаємничених кулуарах велася боротьба між партіями. Взаємне очорнювання, заздрість, недовір'я навітлювало дійсне обличчя недавніх авторитетів. Витворювалось враження десятків рук, вчеплених в гетьманські скарби. Хто скільки загребе!

На тлі хаосу тільки окремі одиниці, як Греков, Міхновський, виділялись як чесні, авторитетні і правдомовні.

Перед виїздом потягу до Станіславова, куди був висланий Болбочан, виїхав Тарнавський до дивізії з моїм рапортом і особистим листом Зільницькому і Дубовому.

Збираючись виїжджати з Києва, зайшов попрощатися з ген. Грековим. В міністерстві рух, заклопотаність.

“Укладаємось, як бачите, в дорогу”, – сказав генерал. – “Будете в Вінниці, прощу зайти”. На прощання.

Цим було сказано про ситуацію.

Повний чорних думок, спітків несподівано к-ра інструкторського куреня Дмитра Федорова. Він тоже мав справу в міністерстві.

Запорозький корпус зоставив він в часі переходу на Правобережжя. Волох захорував на тиф, командує корпусом Загородський. Має Федоров, вертаючись, заїхати в Канів, додому.

Радий спітканню, повів його в Михайлівський монастир до Сільванського.

В Станіславів з Болбочаном поїхала дружина, Корж і Довбня. Просили і уговорювали і мене їхати з ними, та уважав те і не на часі, і обов'язком повороту в свій полк.

Зрештою, був цілком пригноблений. Тепер радились ми втрьох і рішили так. Всі заїдемо в Канів. Сільванський оставе там дружину з сином, а потім побачимо, де шукать свою дивізію.

Мені хотілось побувать на могилі Великого Кобзаря.

Федоров запевнював мешкання Олені Миколаївні з синком Віталієм і опіку.

КАНІВ

2.II.1919 року

В товаровому вагоні, запханому до остатечності, доїхали ми до станції Миронівка. Речі мої і Федорова zostались в наших частинах. В Києві покинув я свою черкеску і був в гарній сірій бекеші, критій японським сукном, з чорним каракулевым воротником і баранячою тонкою шкірою під сподом. Був це подарок Коржа. Докупив ще разом з Федоровим добрі сині штани навипуск і хромові черевики. Разом з шаблею це був весь мій багаж. Розуміється, що були ще в кишенях пістолети. Зверху мав я добрий плащ тонкого брезенту. Саме був початок лютого 1919 р. перед моїми іменинами.

Сільванські мали речей чимало в чемоданах і мішках.

Приїхали ми коло півночі і з трудом впахались в невелику кімнату станції. Брудно, смердюче, засмічено. Сільванська на своїх речах з сплящим хлопчиком. Ми стояли куняючи до ранку. Люди в тісноті радили як могли. Хто сидів під стіною, спав, опершись, хто, щасливіший, – на лавці, інші протяглись під лавками, більшість стояло. Пам'ятаю дідка, що саме сидів під стіною проти п. Олени. Він спав і, не перестаючи, чухався. Руками, спиною, всім тілом. Здавалось, ходе на ньому вся шкура. При тім хропів несамовито, голосно свистів носом та чухався по-звірячому. Олена Михайлівна з жахом дивилась на дідка, котрого живим з'їдали воші. З очей їй текли сльози. Не можна було тут нічим допомогти...

Дивився і я на цього нещасного дідка. Мучиться, а спить як камінь. Гіркі думки про народну долю. Руїна. Бушують по Україні численні ватаги "батьків отаманів" під різними прапорами і гаслами. Майбутнє закрите заслоною.

Шарпають сусіди. А ти, мій народе, терпиш і... спиш, чухаєшся і спиш, пожираємий всякою нечистю.

Чи найдеться хтось благословенний, що тебе збудить? Чи схватишся на ноги і в огні спалиш нечисть, котра не дає тобі покою?

Рано їхали ми санками в Канів, дороги коло 40 км.

Слухаю назви сіл, річок, через які переїжджаємо. Скрізь – історичні печаті минулих віків... Рось, Росава, недалекий Корсунь, Богуслав, Маслівка.

Увійшли вони в історію, поезію і літературу.

Тут, на границях Київської княжої Русі стала охорона. Од степових хижих кочівників боронили княжу Русь легендарні богатирі Володимира Ілля Муромець, Добрина Нікітич та Олексій Попович.

Тут лилась козацька кров в боротьбі за Волю.

Над цими річками, Дніпровими дочками, стояли табором полки славних гетьманів Павла Бута, Остриниці, Хмельницького, Дорошенка, Сірка, славного кошового.

На цих землях спалахнув полум'ям останній акорд оружного чину козацьких часів – Коліївщина.

Було колись... А що тепер?

* * *

Канів – невелике повітове місто на високім лівім березі Дніпра. Розкинувся широко по взгір'ях, балках, байраках. Місто не має ні однієї рівної вулиці хоть на сто кроків.

Найоказальшою будовою є тут старинний собор з початку XI віку та рядом в'язниця, кажуть, з частини колишнього замку.

Решта – переважно звичайні українські хати, більші чи менші. З цегли. Всередині міста з п'ятнадцяти будинків адміністративних мурованих, один дуже гарний і великий, пара красивих вілл з балконами. Коло 1½ га парк. Чимало садів. Взагалі, кругом багато зеленого, тепер під снігом. Дніпро протікає в 1½ км од середини міста. Через нього перекинута два мости. Один розвідний, стратегічний, збудований в 1916 р., другий – залізничний, ще недокінчений. Має тут проходить залізниця зі ст. Гребінка до Миронівки. Тепер доходить до мосту з лівого боку. Там село Липлява.

У Федорових спіткали нас привітно. Мають вони дві хати і гарний культурний садок – гордість Луки Семеновича.

Більшу хату під бляхою займав учитель рисовання.

Там зайняли і ми з Дмитром гарну кімнату з окремим входом. Сільванським найшли зразу половину дому близько центру.

Лука Семенович середнього зросту, плечистий, худощавий, жилавий, з чорними блискучими очима, літ під 50.

Знаменитий садовод, охотник і рибалка. Дуже спокійної вдачі і поважного поступування.

Працював він на невеликій посаді в акцизному уряді. Тепер, не маючи праці, жив з саду, рибацтві і охоті. Мав дуже добрі дорогі двостволки. Стрільвав без промаху.

В другій хаті жили в більшій половині Лука Семенович, дві дочки 12 і 14 літ Зіна і Соня, хлопчик Олексій 4 літ та невінчана дружина Наталка, мати Олексія. Дві старші, Настя і Гаща, 20 і 18 літ, мешкали в меншій половині. З їх усіх малий Олексій був викапанам Лукою Семеновичем.

Дмитро був моїх літ, невеликого зросту, окоренкуватий, міцний, з широким лицем і коротким, трохи піднесеним на кінці носом.

Веселої вдачі, любить добре одягтись, акуратний і опрятний. Він скінчив школу садівництва та огородництва. В армії дослуживсь чину штабс-капітана і ордену св. Володимира. Знаний був з того, що міг дуже багато випити горілки без наслідків. В полку у нас уважався за доброго к-ра сотні.

Дід його був чуваш. По ньому у Дмитра зріст, будова і лице. Дід одбував в Каневі військову службу, женився і осів на місті. Сини Лука і Тарас Семеновичі удались в матір. Дмитро, Настя і Зіна – в діда.

Умовились ми харчуватись разом, мав я запас грошей ще з Запорожжя.

Могила Шевченка на Чернечій горі знаходиться нижче Канева. Першого вечора пішов там, легко напивавши дорогу. Дерев'яними попсутими сходами піднявся я наверх.

Наліво – не дуже велика хата під солом'яною кришею. Хата-музей. Невідлучно перебуває в ній сторож-опікун Павло Ядловський, поважний високий дід, літ на вид 60.

На праву сторону на Великій Могилі біліє високий хрест. Сама могила має форму двох зрізаних пірамід, на більшій менша. Виходиться під хрест камінними східцями.

На хресті внизу бронзова таблиця з написом “Шевченко”. З могили відкриваються на десятки кілометрів простори Лівобережжя, в ясний день біліє в Переяславі собор Мазепи і видно добре Виблу могилу по ліву руку, а по праву – далекі Дніпрові біги. Все, як заповідав Кобзар.

Присівши на лавці під могилою, глибоко замислився.

В тиші зоряної ночі, величі, достоїнності міста, під білим хрестом, перебирав міста віщих слів Великого Тараса, в надії найти відповідь на гнітючі думки: “Що робить? Куди йти? Де схована правда?”

Розпаленими каплями падали на душу слова: “Свою Україну любіть. Любіть її во врем'я люте. В останню тяжкую минуту, за неї Господа моліть!..”, “Учіться, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає...”, “Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали!..”, “Я так Україну люблю, що проклену самого Бога, за неї душу погублю...”, “Вставайте! Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте”. Яка велика сила віри, одчаю і надії в цих словах тяжких, гарячих, повних болю і муки.

Міцнішав мороз, щипав за лице, а я того не чув. Далі лізе в голову: “Б'ють пороги...”, “Було колись на Україні...”, “Катерина”, “Наймичка”... Ще щось пригадую з пам'яті. Поглянув в зоряне чисте небо і на хвилю задививсь. Віз показує північ, коли поведеш оком од задніх коліс далі, там наткнешся в Малому Вози на яснішу зірку півночі. Стоїть на однім місті вічно, нерушимо. Сторінкою пробирається купкою Волосожар. Чумацький Шлях туманною пеленою тягнеться на південь. Одходе однією частиною на схід, на Дон по рибу, а та, що далі пішла, – то в Крим по сіль.

Он там червоніє зоря Марса, стародавнього бога війни. Ще в іншій місті – найясніша зірка зимова Сиріус.

Невільно думки скерувались в інший бік. Дещо учив, читав, цікавився астрономією. Відомо, по верхах. Тепер починаю пригадувати і уявлять те, що бачу.

Чумацький Шлях, міфологічна молочна дорога старожитніх греків, – то ж то сотні мільйонів сонячних систем!

А оті тисячі розкиданих зірок, “Божих очей”! Це ж все – світи неосяжно віддалені. А що за ними сховано?

Всі вони мають свій неомильно визначений шлях і ніколи з нього не зійдуть. Ні окремі планети, ні сузір'я, ні сонячні системи. Для людського розуму дано мікроскопічну частинку знання космосу, і та частинка містить в собі таку велику надію на розгадання безконечності, як сама безконечність.

Певним остається закон небесної механіки, керуючий рухом Всесвіту з найдокладнішою стислістю, непомильно.

Знову вернувся до дійсності і свого болю. Стало легше дихати, пройшов біль.

На невеликій планеті, крупинці Всесвіту, я – найменша пилінка, що живе непомітний момент в вічності Буття, – маю своє особисте призначення, як Земля – орбіту. Призначення це каже пройти свій короткий життєвий путь, не сходячи набік, прожити чесно.

І пізнав в глибині свого естества значення таємничого слова “Бог”.

Буде це Вічний Закон Руху і Буття, закрита перед людиною Найбільша Мудрість, всезнаюча, скрізь перебуваюча. В нас самих і в травинці. Людині дано іскорку пізнавання, творіння і чуття Краси та Величності.

Все проходить, минає, виконує своє призначення, свій путь. Колись замре Земля, потухне наше Сонце.

В безмежності Всесвіту, на інших, незнаних, не розгаданих людиною планетах, інших сонячних системах, так же можуть жити істоти, може, вищої од людини досконалості. Може, більше знають про Землю, про людину.

Нерозгадані таємниці криє в собі Закон Буття, Небесна Механіка. Бог! Його істоти людині розгадать не дано. Присутність Божу і Премудрість можна відчувати. Не всім. Можна єдине вірити і дякувати за крихітку одкритої правди.

Там, на Великій Могилі, під білим хрестом, став я на коліна в найвищій покорі і з почуттям безмежної вдячності. За повернений спокій, рівновагу і зрозуміння своєї дороги.

Рано старий Ядловський підійшов глянуть, чи не заснув подорожній коло могили. Без сну просидів там хіба 14 годин.

З іншими мислями, свіжий, радісний вернувся я до Дмитра, котрий не на жарти непокоївся моєю довгою відсутністю.

Іншим я став, здавалось. Постановив попроситись з військом, придивитись ближче людям, чого хочуть, якої власті хотять, свої дальші починання од того узалежнив. Легше стало дихать і на душі веселіше.

Умовились з Дмитром і Сільванським, щоб в розмовах говорили, що військовий техник, спеціаліст по будові телеграфних ліній і мостів. На своїм убранні написав на підкладці “Н. Авраменко, техник зв’язку і будови мостів”.

Постановив весною пробираться додому, коли на те дозволять умови.

Канів, положений далеко од залізниці, жив своїм власним спокійним життям. Військові події минули це місто. Власть справувала городська управа. Кооператив трохи торгував, торгували жидівські невеликі лавки. На базар продавають приносили різні молочні продукти, печений хліб, трохи м’яса, сала і... самогон. Дешево можна було купити цукор. Крутом було багато цукровень.

В місті нормально велась наука в гімназії і вищій початковій школі, в котрих училась молодь з міста і сіл, різної національності і релігії.

Далі на повіті влада була місцева – волості, сільські управи і старости. Містечка Богуслав, Стеблів, Ржищів, Корсунь, Степанці мали поважно розвинутий промисел, цукровні, суконні фабрики і кожевні. Там великий процент населення становить фабричний люд, пролетаріат.

В Каневі ніякого промислу не було. Окремі одиниці гарно виправляли шкури на кожухи і чоботи. Шевці шили гарну і міцну обув.

Населення мало щобільше 3 000, було мішане. 70% становили українці, 10% – поляки, 10% – жиди. Решта – росіяне і дві сім'ї німців.

Канівські міщане в більшості мали трохи поля, праця на землі була головним средством їхнього життя. Декотрі літом трудилися риболовством, а зимою – виробом шкір, шиттям кожухів і чобіт.

Спотикав тут величезні сім'ї. Чи то благодатний клімат, чи тверезе зрівноважене життя, чи вже такі плодючі роди, одначе у Грінченків і Цапів було по 24 дітей!

Оселившийся тут старовір Журавльов мав 12 синів і дочку. Та яких! Одно в одного атлетичної постави і сили.

Говорю про тих, що знав і бував. Але чув, що 10–12–15 дітей траплялось багато.

До речі, припоминаю прізвища добрих знайомих: Цапи, Грінченки, Ярмоли, Притоцькі, Куці, Крижановські, Олександровичі, Стокози, Хрулі, Гребінки, Глухманські, Усницькі, Смольські, Холодні. Були дві сім'ї і Авраменків.

Було кількох старих військових, котрі багато літ працювали тут в військовій повітовій команді. З їх пам'ятаю тільки полковника Добровольського.

Канів не переживав великих революційних заворушень. Не було помітно впливу партій. Люди твердо тримались старих звичаїв, глибокого національного почуття, палко кохали свій край. Іншої мови тут не було, як своя. Навіть жиди тут були якісь інші, ближчі і свійські.

Всі ставали тут канівчанами. Той місцевий патріотизм можна порівнять до мешканців Одеси, де багатонаціональна маса є передусім одеситами.

Тут витав віщий Дух Кобзаря.

Всіх збратав, всіх зрівняв.

Як одголосок минулого, була певна малозамітна різниця між канівчанами і “тогочанами” – полтавцями з лівого берега. Там було більше руських, тут – темноволосих. Кожухи, шапки і свитки – іншого крою.

Канівчани звали полтавців “тогочанами”, “гетьманцями”, а полтавці канівчан – “польщуками”.

Помалу Дмитро почав знайомить мене з місцевою молодіжжю, хлопцями, дівчатами.

Почали ми ходити вечором десь на вечорниці. Переважно хлопці нашого віку. Бувші фронтовики, чимало старшин. Тут це різниці не робило. Всі рівні, всі товариші, канівчани. Почали і в гості запрошувати, а тим самим приймали до гурту як свого.

Найчаще бував я в сім'ї Журавльових. Родина велика і оригінальна. Вони старовіри. Батько – кременний, могутній, 60-літній, з бородою до пояса. Мати – дрібна, тілиста, завше убрана в темні сукні. Дванадцять синів і дочка Наталка, всі в батька, як дуби, всі атлетичної сили, спокійні, добродушні і роботящі.

Як скрізь заведено у старовірів, мали свою баню, де приходилось і мені часто паритися. Навіть віники були березові.

Вся сім'я працювала на землі. Жили Журавльови окремою оселею на західній стороні міста, за солідною високою огорожею. П'ятеро старших служили в військові, були на фронтах. Найстарший Василь вернувся заслуженим підпра-

порщиком. Середній Андрій одбув службу в Чорноморському флоті, на крейсері “Кагул”. З ним я близько зійшовся, добрий хлопець, дуже гарний з виду, збудований класично.

Старі заховали мову і звичай російсько-старообрядний, не піддалися канівсько-українській асимілізації.

Молоді цілком зукраїнізовані.

На землі розводили Журавльови багато соняшників, конопель, льону, сіяли квасоллю, горох, сочевицю, садили цибулю, часник, моркву, петрушку. Мали і баштан.

Жили незалежно і достатньо, провадячи промислово-торгове землеробство. Ніхто не курив.

Цікаво було те, що хлопці старші були нежонаті, а Наталка – красива, весела, працьовита, з добрим голосом, спокійної вдачі – не найшла собі пари. Мала 19 літ – на порі.

Любив я бувати на вечорницях. Співали тут чудово. Голоси підібрані, ніжні дівочі, сильні парубоцькі, артистично наставлені, прямо чарували знаними і не знаними мені піснями.

Танці під свій струнний оркестр, скрипку з бубоном давали повне естетичне задоволення, особливо сторонньому.

На вечорницях, завше зібрані, сідали до столу. Хлопці приносили випивку, а дівчата – закуску.

Випивка – самогон – була тоді широко розповсюджена. Гнали з цукру, мелясу, житнього борошна, картоплі і солодких цукрових буряків.

Знані були “винокури”, продукуючи першорядний “первак” на 90°, маючи приладдя до очищення – дистиляції продукції. Мало хто не продукував до власного ужитку смердючого ошоломлюючого напою. Проте пили все, що на столі.

Я до цього часу мало був обізнаний з горілкою. Була мені противна, не чув ніякої приємності од чарки і не знав значення слів “п’яного”, “підпитого”. Бачив, як то виглядає, і завше мав огидне почуття до п’яних людей.

Сталось тепер, що і я напився, і то неабияк.

Запрошено мене з якогось приводу до малознайомих, що жили близько Журавльових.

Стара простора хата на дві половини. В дворі – звичайні господарські будови, порядно утримані і поставлені. Хазяйновиту руку видно в доброму плетеному огороженні, міцних воротах, гарному ганочкові з двома ступенями.

В “світлиці” – надзвичайна чистота, якась невлонима уроча достойність. Артистично вишиті і мережені білосніжні рушники навколо старих кутих ікон, на вікнах і над портретом-копією Шевченка доброго художника. Великий стіл, накритий скатертиною тонкого полотна, багато мереженою. Кругом – звичайні дубові лави блищать, як поліровані. Нігде ні порошинки.

Перед образами спокійно червоним огником світиться лампадка. Невелика лампа дає мало світла. З керосином скупю.

Сім’я невелика. Старенька бабуся. Хазяїни, двоє синів і молоденька красуня-дочка. Всі убрані як в свято, хоть день був буденний.

Після привітання і недовгих балачок подано вечерю і запрошено до столу. Як гостеві, дано мені почесний куток під образами.

Попросив зайнять його бабусі, з огляду на вік, а сам уместився поруч, маючи господаря по правій стороні. Був він знаний як знаменитий винокур, хоть горілкою не гандлював.

Поставили мене в клопіт пляшки з різноцвітним напоєм. Одмовить чарки не годиться, а пити не люблю.

Вечеря була смачна, середньоміщансько-господарська.

Завважив немало книжок на полицях. Молодший син скінчив гімназію і жде спокійнішого часу, щоб їхати в Київ учитись в вищій школі.

Щось після двох звичайних чарок бабуся дала знак рукою. Передо мною появився чималий корячок. Налила його по вінця сухою рукою бабуся і просила випити обов'язково.

Не міг одмовить, випив. Хороший аромат і смак добрий.

Корячок був для бабусі і всієї сім'ї великою дорогою пам'яткою. І цей стіл, і лава, на котрій сиджу.

Коли бабуся була молододою дівчиною, за цими столом, на цій лаві сидів Шевченко і з цього корячка пив "калганівку". Любив він горілочку. Тоді і місто вибирав для своєї могили.

"Ось спробуй, синку, калганівки!"

"Сьогодні минуло 105 літ, як Він народився, а завтра мине 58 літ, як помер", – додав господар, вставши.

Встали всі, перехрестились і знову посідали. Випив і зеленої калганівки. Наливки на первакові міцні. Корячок містив добру шклянку. Зробилось легко, весело.

Потепліло всередині. Здається, обняв би всіх людей! Заспівали ще пісень, Шевченкових творів. "Заповіт", "Реве та стогне", "Тополя", "Думи мої". Гарно продекламував молодший "Чернець".

Бабуся ще розказала, що приїжджала в Канів і в неї була Ликера Полусмаківна, з котрою Шевченко мав одружитись. Вона жила вдовою і померла в недалеких Степанцях. Так ото прийшлося упитись перший раз в житті.

10.III.1919 р.

Буваючи не в одному сімействі і товаристві, пізнавав щораз краще Канів і канівчан.

Виспортований, повний здоров'я і сили, доброї постави, чув, що був гостем бажаним. Одівався достатньо, скромно.

Любив пилять і рубать дерево. Сам напрошувався на таке заняття.

У Федорових напиляли і нарубали з Дмитром на два роки. Для Журавльових треба було приготувати не менше 100 м³. Там, власне, ходив щотиждень. Дерева навезено багато з близьких лісів. Наше денне завдання з Андрієм – напилять і скласти 10 м³ переважно грабу і дубини.

Трапилось раз, що не було дома Андрія. Тоді Наталка запропонувала, що стане за нього. Стала і пиляла знаменито, 10 м³ уложено.

Тоді несподівано схватила мене, як кліщами, в оберемок і піднесла вгору! А вага моя була більше 5 пудів.

В відповідь і я її підніс, але такої сили в дівчині не сподівався! Була вона висока і струнка. Стало зрозумілим, чого така дівчина не має свого хлопця. Видно, не один пересвідчився в вазі її кулака.

Кілька місяців пізніше Наталка вийшла заміж, а мені довелось бути на весіллі дружбою.

Молодий – білявий, смирного виду і ніжної будови – підпив за столом і, видно, не будучи привичним, трохи ослаб, “розклеївся”. Наталка встала, взяла свого судженого на руки, притулила, як мати дитину, і понесла з кімнати.

Гострий на язик другий дружба крикнув: “Наталко, несеш на заріз?” Та в дверях повернула голову і показала язик! І старі, і малі мало не попадали од сміху!

* * *

Доходили вісті з Києва, там власть червоних. На захід і південь одійшли частини армії Директорії. Республіка Зеленого в Трипіллі, республіка в Переяславі Хрустальова-Носаря, ще якісь республіки в Україні.

А Канів жив по-старому, чекав своєї долі.

Якось після обіду Дмитро ліг спати, а я вибрався до міста. Було досить тепло, сухо. Сніг зник. На ногах черевики і штани навипуск. Цивільна людина. В кишенях бекеші – пістолети про випадок.

Коли одійшов з півсотні кроків, несподівано з міста вискочило з десяток кіннотчиків. Коні добрі, їздці 20–25 літ, в руках рушниці, шабля не в кожного, кудлаті шапки з червоними верхами, хто в шинелі, хто в куртіці, а всі з шпорами.

Звертають нікуди. Силюсь на спокій, руки в кишенях переставили безпечники на готовність. Тільки спокій...

“Ану, стій! Кудя йдеш?” – питає старший роз’їзду.

“До міста”.

“А хто ти такий, що робиш?”

“Я людина, робить нічого не роблю, бо немає ніякої власті. Працював техніком, тепер жду, коли знову підуть роботи”. Сказавши, подививсь на залізничний міст.

“Де ж ти живеш?” – “Ось, в першій хаті”. – “Сам живеш?” – “Удвох на квартирі”. – “А ти часом не охвицер?” – “Ні, я технік”.

Всі дивляться критично. Старший глянув на черевики.

“А ви ж хто будете?” – питаюсь.

“Ми – Красна армія”.

“Нарешті прийшла власть, а то живемо в непевності. Тепер і міст скоро зробиться”.

“Йди, де йдеш, та довго не барись. Краще скоріше вертайся.”

Не поспішаючи і не оглядаючись, пішов я дальше, не розуміючи, чому мене не обшукали. Було б погано. Може, забив би двох-трьох, та, певно, й самого б убили.

Круто повернувши вліво, увійшов в яр, що йшов під садом Федорова. За півгодини зайшов до себе. На вішалці немає мого гарного плаща. В кімнаті коло столу сидить і смочче цигарку Дмитро. Кинув оком навколо. Зникли з ліжок по-

криття, з стін – палатки, Дмитрова польова торба, бінокль, немає і мого гарного військового френча з написом на підкладці “технік”.

“Були гості?”

“Були. Забрали моє і твоє. Мовляв, “казьонне”! Ще питались, чи тут живе парнишка в сірій бекеші? Хто він такий?”

Дмитро сказав, як умовлено. Коли про себе признався, що був штабс-капітаном, гості зацікавилися, як стовпи.

“Чого ж ти не утікав?”

“Од кого і куди? Був три роки на фронті, на передовій позиції, вернувся, помагаю дома. Чого маю утікати?”

“Побачили торбу, бінокль, твої плащ і френч, почали примірять перед дзеркалом, навіть посперечались, хто візьме. В кінці забрали пледи з ліжок, поздирали палатки, і тільки їх бачив”.

Дмитро боявся за мене.

Значить, прийшла Красна армія. На собі це відчули.

Не значить це, що таке і командування чи влада. Кіннота завше грабує, особливо козаки далше од начальства. Треба подивитись, ближче пізнати, що за люди, може, з ними можна буде ужитись.

Рано в місті – оголошення про установаження радянської влади. Підписи – Федоренко, Дорошенко, Кузьменко.

Всі з м. Таганчі коло Корсуня.

Оголошення в російській мові.

Канів притих, насторожився. Вечором не чути співу чи музики. Дівчата і Лука Семенович ходили довідатись, що діється в місті.

Декого арештовано. Кооператив ограбовано. Поза тим мало кого видно на вулиці. Ніякої торгівлі. Появилось трохи піхоти в казармах коло Федорових через провалля. Вночі деколи чути в місті постріли. Арештування продовжувались, переважно ненадовго. За два-три дні арештованих випускали.

Йшла весна. Ми планували рибальство.

Помалу на базарі почало появляться дещо на продаж. В глечиках – молоко, сметана, лежали паляниці. З-під поли – сало, м’ясо. На возах під сіном – самогон. З Степанців, Тростянця, Ржищева – жовтий цукор в мішках.

Не чулось певності часу і влади.

Можна було ствердити загальне п’янство. Пила власть, пили військові, пило все населення. Сільванського і нас з Дмитром не трогали. Одначе зброю ми поховали, сиділи переважно в другій хаті, ночували в себе рідко.

Так тяглося з три тижні.

Якось рано Семенович побудив: “Вставайте хлопці! Прийшла нова власть!” – “Хто, звідкіль?” – “Кажуть, українська національна. Ліплять оголошення!” Наскоро снідаєм, Лука Семенович підганяє: “Підіть, подивіться, що і як. Ви краще розберетесь”. За годину були ми в місті.

На майдані коло собору громади людей. Дехто в шапках з шликами. Різна зброя і вік різний. Переважають в середнім вікові 30–40 літ. В польовій кухні

щось вариться. Зноситься здобута зброя, небагато рушниць, два кулемети “максими”. Чуть плач, крик, біжать люди до тиорми.

Там лежать 12 розстріляних. Все молоді хлопці, сини місцевих заможніших міщан. Серед них декого знав. Гімназисти, двоє студентів. Хорощі, трохи запальчиві, як кожен, хто вступає в життя.

Нічого нікому злого вони не зробили... На північному обриві над Ситниками – червоні плями на рептках снігу. Кров невишпих. Кому ця кров була потрібна?

Злу пам’ять залишила радянська влада.

Читаю оголошення: “Установлюється влада Української Народної Республіки. Оголошується мобілізація старшин і підстаршин”.

Запис ведеться в штабі. Там розгорнений жовто-блакитний прапор.

Підписано: Головний отаман повстанців Канівщини Трепет.

Курінний отаман /-/ Трепет.

Окремо стояла сотня кінноти. У неї на прапорі – “Нехай живе Радянська Самостійна Українська Соціалістична Республіка!” На червоному полотнищі білими буквами.

Тут командує Дяченко.

Керуємось: Дмитро до Трєпєта, я – до Дяченка.

Не все для нас зрозуміле.

Вигляд кіннотчиків гарний. Убрані в однакові куртки і штани з стеблівських фабрик. Коні добрі, сідловка фахова. На око всіх коло 60 шабель, майже кожен має, крім карабину та шаблі, ще і пістоль в кобурі. Тут потрудився немало добрий кіннотчик. Частина невелика, але добра, коли і дисципліна така.

Розмова моя з Дяченком була коротка.

Був він мого зросту, стрункий, худощавий, чорноокий. Чулась в нім воля і рішучість.

На моє запитання, чи він разом іде з Трєпєтом, сказав: “До часу разом”. Попросив пояснити, як це розуміть.

Мовчки показав на прапор. Кажу, читав, а не все розумію.

“Ото наше стремління і вся програма. Хто знає і читав “Капітал” і “Маніфест”, той зрозуміє, де маємо йти і чого держатися”.

“Значить, те саме, що Совнарком?”

“Так, тільки Совнарком в Росії, а у нас – свій Радком!”

“А кого до себе приймаєте?”

“Провіренних, одданих нашій мислі, або за порукою трьох вивіренних”.

Я бачив, як прислухаються нашій розмові кіннотчики, як оцінюють дивляться: або зичливо, або критично.

Взаємним уклоном ми попрощались. Ще раз кинув оком на добру кінноту.

В словах Дяченка було багато спільного з Винниченком. Соціалізм у кожного з пристосуванням до вдачі, характеру історичних дій кожного народу. Може, тут правда?

Ким був Дяченко в звичайнім житті, не довідався. Що був добрим кіннотчиком, переконався своїми очима.

Дмитро побув в штабі отамана Трепета. Розстріл дванадцяти молодих канівчан так струснув людьми, що до повстанців записалось немале число наших знайомих, військових і невійськових, молодих і старших. Завтра будуть хоронити розстріляних. Частина повстанча неподібна до регулярного війська. Настрій бадьорий, але можна зорієнтуватися в непевності, що далі робить. З загальної ситуації говориться про бої на заході війська Директорії з Червоною армією. Там повстанці мають в разі чого пробиватися.

За цукор, спирт і самогон міняються в селах набої.

З тим пішли до Сільванського. Три голови – не дві. Радились коротко. Не час зніматися з міста. Обережність і спокій.

Минає тиждень. Лука Семенович входе і гукає: “Знову ніякої влади немає. Повстанці вночі незаметно вийшли, а червоні не прийшли”.

Прийшли, одначе, на цей раз в поважній силі. Рано, виглянувши у вікно, ми побачили п’ятеро з рушницями на вулиці проти фіртки. В друге вікно, що виходило в сад, видно багато в шинелях.

Садом прийшла Гаша. Прийшов з Полтавщини *Богунський* полк, командир *Лопаткін*.

Всі дороги обставлені патрулями. Кажуть, мають перевести трус, не мінаючи ніякої хати. Хоть, здається, боятись немає чого, проте бачили люди, як ми ходили між повстанцями, розмовляли. Ми бачили дванадцять невинно розстріляних... Краще зійти з очей.

В сінях стояв мішок жита до млина.

Млин при дорозі на Степанці, од нас – півкілометра. Дмитро має вийти через мешкання учителя до сестер, а я взяв на плечі мішок і вийшов на вулицю, думаючи полегше пройти на вітряк.

Вартові з зацікавленням глянули в мій бік:

“Куди йдеш, що несеш?”

“Несу жито до млина”.

“А убравсь, як на весілля!”

“Бо з млина піду до своєї дівчини”.

“Угу... зостав дома жито та вийди до нас. Зараз!”

Робить нічого, вертаюсь, ставлю мішок в сінях, виходжу.

“Заведи його до ротного, хай з ним поговоре”.

Ідем до казарм, за проваллям.

В невеликій нетопленій кімнаті на ліжку лежить в шинелі і в шапці моїх літ ротний, закинувши руки назад за шию. Вислухав конвойного мовчки, одіслав і довго придивляється, не міняючи виразу стомленого інтелігентного обличчя і пози. Нічого не питається. Нарешті:

“Ідіть. Жита не треба нікуди носити. Сидіть в хаті і не виходьте”.

“Так борошна на хліб треба і мельник договорений жде”.

“То надіньте що інше. Шкода в такій чумарці нести так далеко брудний мішок”.

Зробив до нього крок і глибше глянув в сірі, ніби насмішуваті очі:

“Дуже дякую Вам за раду. Може, спіткаємось коли, подякую, як зможу”.

Ротний нетерпляче махнув рукою: “Іди, чоловіче наївний. Розумію тебе добре. Зникай...”

“Ну, що тобі сказав ротний?” – питає той старший варти.

“Що ж мав сказати? Вислухав і дозволив нести жито на млин”.

Накинувши на чумарку стареньку учителеву накидку, пішов з мішком до вітряка.

Хто носив без привички більший тягар далеко, той зрозуміє, що значить перти 100 кг без спочинку півкілометра.

Знявши мішка перед здивованим Семеном Григоровичем Ярмолою, почув себе легким, ніби крила вирости!

З млина пішли ми разом в Копані, що розкидані внизу і широким яром тягнуться далеко. Тут облава нічого не вдіє серед левад.

За три дні, як гостював я у Ярмолів, полк рушив десь даліше ліквідувати повстанчий загін Трепета, до котрого на хвилю вертаюся.

В часі Гетьманщини по містечках і селах появились середні школи. В с. Потапці на Канівщині гімназію одкрив Трепет, людина енергійна, авторитетна в своїй околиці, патріот України на взірць канівчан. Був директором.

Найшов учителів, людей з вищою освітою, а серед них – і молодшого брата. Розуміється, мав зв'язок з Директорією і признавав її за вищий орган Укр. Нар. Республіки.

Чи був військовим, не знаю.

Його загін скоро розпорозився, селяне і канівчане повертались в більшості додому або пристали до загонів інших “отаманів”. Трепет остаточно виїхав за кордон.

Дяченко попав до Григор'єва. Згинув після бунту, застрелений Тютюнником, начальником штабу. Шкода було чомусь його, як почув далеко пізніше.

Вернувшись до себе, довідався цікавих і важних новин, що стались за три дні.

Оголошено мобілізацію б. офіцерів. Приступлено до організації караульного батальйону та численних помічних урядів. Нікого не арештовано і не було ревізій та трусів.

На волості і села пішли накази доставлення продуктів і коней для військових потреб, адміністрації і шкіл. Попередні Федоренко, Кузьменко, Дорошенко – знову на ключових посадах. При них нові незнайомі дорадники.

Зібрання, віча, організація нового.

Сільванський і Дмитро зголосились, як і всі канівчани-офіцери, що не пішли з Трепетом.

Маючи на думці повернутись додому, зостався я збоку як технік.

Непередбачена несподіванка. Сільванський призначений начальником мобілізаційного відділу. Дмитро – головою комісії одбору коней! Хто зголошувався до праці, щось доставав. Коло залізничного мосту помалу рушала праця. Почала працювати пошта, телеграф, скарбовість. Кожен працюючий почав діставати приділ продуктів. Це було важним в тім часі. Платня маленька. Гроші ходили всякі. Царські, керенки, гривні, карбованці, нові совітські.

Була надія, що життя увійде в своє русло, може, заспокоїться з часом, і можна буде жити і бути корисним для рідної справи.

Поступив і я в Військовий комісаріат, в мобілізаційну комісію. Був в ній бувший суддя Мальцев і якась незнайома симпатична дівчина. Безпосередньо підлягали ми Сільванському. В комісаріаті були ще відділи, а над усім – військовий комісар Федоренко, молодий, невеликий зростом, непоказної будови, син бідного рільника з Таганчі.

Тільки очі його виразисті, сині і глибокі, горіли зсередини блакитною іскрою. В розмові був ніби трохи соромливий. Проте говорилось про Федоренка з обережністю і боялись. Рядом з нашою кімнатою містився відділ господарчий. Було в ньому з десять осіб. Виділялось тут двоє не з канівчан. Завідуючий *Пушкарьов* – добре одітий, з гарними вусами і старанно утриманою бородою, взагалі, красивий і елегантський, та його заступник *Лобанов* – повний, червонолиций, певний себе, як і завідуючий, добре одітий.

Обидва з підкресленим презирством ставились до всього українського. Для мене були антипатичні і противні. В урядуванні все велось по-російськи, на вічах і зібраннях також мови виголошувались так само. Вносило це дисонанс між населенням і уважалось за *чуже*.

Цим треба пояснюють труднощі хоть би з організацією караульного батальйону. Не перевищував він 200 людей, все з повітових містечок.

В організації урядів, на вічах, зібраннях багато рухливості і енергії вносив приїзний Гусев. Другим помітним був тож приїзний Фурманов.

На Дніпрі почали ходити пароплави. Сполучення з Києвом усталено нормальне. Невеличкий пароплав “Канів” щодень ходив в Черкаси.

Щодень приходили газети, а з ними новини, тривожні і грізні. Далеко було до спокою на Канівщині і на Україні. Взагалі на цілій території Росії йшла війна.

На Дніпрі показались озброєні пароплави.

Спереду і на кормі – 3 польові гармати та кілька кулеметів на кожному. Ходили по 2–3 вниз і вгору ріки. З ними броніровані скороходні катери з кулеметом або малокалібровою гарматкою.

Пам’ятаю свято 1 Травня.

Саме тоді на Дніпрі при стратегічній мості пристали два бойові пароплави *Дніпровської флотилії*.

В святі брали уділ матроси, а на трибуні виступив командир флотилії *Полупанов*.

Раніше прийшлося мені чути Полупанова. Тоді – стрункий, худощавий матрос в безкозирці, з чорноморськими георгієвськими стрічками, з палаючими фантастичними очима. Його мова не була мовою трибуна, не була складною. Очі говорили про готовність на все і про віру в свою правоту.

Тепер це був повний лицем і тілом мужчина, в адміральській мундирі і шапці, оздобленими золотими шнурами і нашивами. Не хватало погонів з чорними орлами та хромових чобіт на ногах.

Кажуть, він шалено відважний в бою і дбалий для “братішків”.

На мою думку, ці кораблі більше діяли на психіку. Добре поставлена і замаскована звичайна гармата могла послать на дно корабель двома-трьома гранатами.